

**МЕМУАРНА
БІБЛІОТЕКА**

КОСТЬ ТУРКАЛО

ПОРТУРИ

**ВИДАВНИЦТВО
НАША БАТЬКІВЩИНА**

Тираж 1000 примірників .

Printed by Prometheus Press

133 E. 4th Street, New York 3, N. Y.

ІНЖ. К. Т. ТУРКАЛО
в останніх роках

ІНЖ. К. Т. ТУРКАЛО

Т О Р Т У Р И

(АВТОБІОГРАФІЯ ЗА БОЛЬШЕВНИЦЬКИХ ЧАСІВ)

«НАША БАТЬКІВЩИНА»

---

1 9 6 3
КИЇВ — НЬЮ-Йорк

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Історія моєї автобіографії під більшовиками, що її читач матиме далі в цій книжечці, така. Іще будучи в Німеччині, я на вимогу центральної еміграційної установи мав написати про ті репресії, що їх я зазнав від більшовиків. Разом із такими самими автобіографічними нарисами інших колишніх репресованих в Советському Союзі і моя коротка автобіографія мала правити за свідчення перед народами вільного світу про те, що являє собою комуністична влада в ССРСР і що вона робить із своїми людьми.

І ось коли я почав писати оту загадану автобіографію, то разом із тими тортурами, що їх я зазнав від більшовиків, почали проситися на папір ширші відомості взагалі про життя під більшовиками. Я вважав, що вони будуть цікаві тим людям, що не були під більшовицькою владою, а для історії, то може й потрібні. Із кожним днем розпочата автобіографія із таким задумом почала набирати щораз більшого розміру, і я побачив, що вона буде непридатна для тої мети, що її поставила перед собою центральна еміграційна установа. Тоді я окремо написав коротеньку, на дві сторінки, автобіографію й подав кому треба було її подати, а розпочату ширшу автобіографію провадив далі й довів її до 1931 року, коли востаннє я вийшов із більшовицької тюрми. У такому вигляді, надрукована машинкою, вона приїхала зо мною 1949 року до США, і тут вона спокійнісінько лежала собі в столі, у шухляді серед паперів іншої всілякої писанини. Я й не збирався її друкувати, і не вживав до того жадних заходів; гадав, що вона залишиться для дітей, унуків і взагалі для мого потомства.

Але ось знайшлася добра людина, Сидір Тимофійович Кравець, який зацікавився моєю автобіографією й вирішив друкувати її з газети «Наша Батьківщина» із тим, щоб потім затриманим шрифтом відбити цю авто-

біографію окремою книжкою. Отак вона й народилася на світі... Але коли вона почала вже друкуватися в «Нашій Батьківщині», то я її дописав і довів до кінця мого перебування під більшовиками, тобто до приходу німців до Києва, коли розпочалася друга світова війна 1941 року.

Проте, треба зазначити ще й таке. Від 1960 року, уже в Америці, актуальною темою стала справа Спілки Визволення України 20-их років нашого століття. Визріла потреба з'ясувати, що то була за організація, чи вона справді була, чи то тільки штучний витвір більшовицької влади. Я, як один із підсудних на судовому процесі СБУ 1930 року в Харкові, визнав за свій обов'язок залишити для дальших поколінь і для історії свої думки в цій справі, і тому вирішив написати нарис зовнішньої і внутрішньої історії Спілки Визволення України. А щоб майбутні читачі цього нарису, якщо він взагалі колинебудь побачить світ, знали, хто ж такий сам автор того нарису, то я вирішив при ньому подати докладну свою автобіографію від малих літ до теперішнього мого старечого віку.

Отож при тому нарисі є, написана вже останніми часами, докладна автобіографія до більшовицьких часів. Разом ось із цією автобіографією за більшовицьких часів вона й становитиме перший том, чи частину цілого нарису про СБУ.

Хочу наперед усім сказати, що і в автобіографії і в нарисі я писав тільки те, що було і нічого не вигадував, не фантазував, не перебільшував, і нічого не за таїв, хібащо, може, щось другорядне пропустив забувши. Отож, так, як воно написано, усе становить чисту фотографію життя й подій.

Ілж. К. Туркало

ПЕРШІ РОКИ ПІД БОЛЬШЕВИКАМИ

Улітку 1920 року виразно позначилося, що надії на перемогу української армії над большевиками не може бути. До того часу большевики перемогли були вже російську контрреволюцію на багатьох північних фронтах, а що найголовніше — зламали вони тоді найбільшу проти них російську контрреволюційну силу — Денікінщину й Врангелівщину, і могли всі свої сили кинути проти армії Української Народної Республіки.

Уряд УНР із своїми установами вже кілька разів переносився то на Волинь, то знов до Кам'янця-Подільського. Багато хто вже тоді або виїздив закордон, або намагався таки тут якось улаштуватися. Користаючи з того, що якраз Поділля, а саме близький його Проскурівський повіт — моя батьківщина, де мій батько був священником, і був іще зайнятий поляками, я поїхав до хати свого батька, до села Немиринець. Але недовго вже були поляки в нашому селі; десь наприкінці червня ввійшла до села якась військова большевицька частина й розмістилася в „дворі”, тобто в садибі колишнього місцевого діда. А на другий чи на третій день зайшов до батька селянин, на прізвище Печелюлька Михалко, і розповів, що челядь у „дворі” підслухала розмову большевиків; вони радилися, чи не забити „батюшку”, як небезпечного ворога, і тому радив батькові тимчасово виїхати з села. Я зразу запряг коні й з батьком виїхав до сусіднього села Павликовець, до священника о. Петринського. Там ми прожили понад тиждень, а коли нас сповістили, що та військова частина вибралася з села, ми повернулися додому.

Якийсь час село було без влади, але недовго; через кілька днів знову прибула якась військова частина, а на другий день прийшов до нас політрук тієї частини — „товарищ” Гохман, з національності жид. То була невеличка на зріст молода людина й дуже симпатична. Він якось зразу заприятелював з нашою родиною й мало не щодня заходив до нас і довго гостював.

Із розмови з Гохманом я побачив, що він не дуже сильний у політграмоті. Коли я йому почав розповідати про початки комуністичного руху, про французьку революцію, комуну, про комуністичний маніфест, то він дуже здивувався, чого я сиджу в глухому селі, що то я не добре роблю, бо „такі люди” потрібні тепер „на верхах”. Я „скромно” вказав йому на труднощі пересування, що на кожному кроці рогатки, застави, перевірки, труси, то як я можу добратися до Києва. До речі, говорив я з Гохманом українською мовою, а він відповідав російською, бо, казав, виріс у місті, а в якому, не сказав, і йому легше говорити російською мовою. Отож, коли я йому вказав на труднощі пересування, він відповів: «Я вам дам пропуск и вы беспрепятственно поедете в Киев». І справді на другий таки день приніс мені посвідчення з усіма тодішніми „аньорами” — „оказывать содействие”, „способствовать устройству в поездах” тощо. Із цим посвідченням я за два дні (замість нормальних 13 годин) щасливо добрався до Києва. У дорозі ніхто не переглядав моїх речей і не обшукував; тільки, бувало, покажу Гохманове посвідчення із „магічним серпом і молотом” (печатка) і мені мало не „під козинок” брали тодішні червоногвардійці. А при мені був і квиток члена Центральної Ради й багато чого іншого, чого за

інших обставин нізачо не перевіз би із собою.

Через місяць по приїзді до Києва я одружився з Марією Петрівною Ніловою й узяв шлюб у Св. Софії. Шлюб давав нам прот. о. Нестор Шараївський, що пізніше й охрестив двох моїх синів — Зіновія й Ярослава. Другого сина, Ярослава, о. Нестор Шараївський хрестив, уже будши Архиепископом Київським Української Автокефальної Православної Церкви.

Перший рік мого життя під Советами минув у напівлегальних умовах. Працюючи чорноробом недалеко від Києва, у Святошині, і знаючись тільки з певними, добре знаними мені людьми, я тим самим відвертав від себе пильне око жорстокої «Чека».

Та довго не міг я так жити і на другому році вибрав собі додаткову ділянку праці на культурно-освітній ниві. Маючи поклик до того, став педагогом.

Мої мешканеві умови в Києві на той час були добрі, бо ще було те, що залишилося від попередніх часів і до чого не доторкалася ще комуністична рука. Правда, одна кімната з чотирьох була вже реквізована, але біди в тому не було, бо жив у ній галичанин Микола Стадник. А навкруги були руїни і цілковитий розлад життя. Залізниця не працювала, трамваї в місті не ходили. Отже, працюючи чорноробом за вісім кілометрів від свого мешкання, я з півроку мусів ходити туди й назад пішки. Дров у місті важко було дістати та й дуже дорого, то, ідучи з роботи, я щодня ще й ніс на плечах добру їх в'язанку, користаючи з того, що місце моєї праці було в лісі.

На вулицях міста було дуже брудно. Ніхто їх не підмітав. Газет за браком паперу виходило так мало, що їх не продавали, а тільки в

кількох певних місцях міста наліплювали на стінах будинків. Театрів не було, зато всіляких аматорських маленьких театриків із назвами „Мініятюр”, „Мулен-Руж” тощо, було багато, і вони здебільшого розраховані були на грошовитий люмпен-пролетаріят та різних батярів, і через те містилися здебільшого недалеко від базарів. І взагалі життя вирувало тільки на базарах, бо крамниць жадних не було.

Кругом було брудно, сіро, голодно, нецікаво й сумно. Усе місто неначе погрузло в якесь багно.

Село на той час якраз навпаки, через те, що всю землю селяни забрали тоді та ввесь панський реманент перейшов до їхніх рук, жило повним життям. Туди то й доводилося час від часу ходити пішки, іноді й за якихось 100 кілометрів, щоб виміняти якісь речі на харчі. Речі доводилося також продавати на базарі, бо заробіток не давав прожиткового мінімуму. У містах уже відчувався голод.

Минув рік. Я вже викладав хемію, природознавство, українську мову по військових школах, що називалися тоді тільки „курси”. Пайку давали велику й на всю родину. Багато було хліба, круп і навіть м'яса, але все це давалося раз на тиждень і вже не в свіжому вигляді, то швидко перетворювалось на неспожиточні речі. Зато товщу давали дуже мало, і то здебільшого олію.

Поруч своєї чорноробської праці, а пізніше педагогічної, я не міг втриматися від того, щоб не стати до промадської та й політичної роботи. Хоч військові фронти були ліквідовані, але скрізь по Україні ще буюли повстанські загони. Партизанська боротьба тривала ще з рік.

Треба сказати, що ніхто ще не вірив, що то кінець уже революції й що той большевицький

лад затримається на довго. У надії, що незабаром знову повернеться українська влада, треба було подбати про якийсь лад і порядок, що неминучо зрушується при змінах влади, і ось нас зібралося п'ять осіб і поставили собі завдання подбати про це, творячи собою таку собі нелегальну організацію ось із таким завданням. Навіть і назви ми собі певної не прибрали, а так собі називали себе просто „Комітет”, хоч дещо й політичного входило в поставлені завдання.

Виконуючи поставлене собі завдання, ми провадили розмови з певними людьми й з'ясували, хто й що міг би робити при зміні влади, а найголовніше в переходовий час, коли попередня влада вже виїхала, а нова ще не прибула, і стати до роботи до приходу законної державної української влади. Ця організація, чи комітет складався з Сухобруса Василя (по-батькові, на жаль, забув), проф. Олександра Маркіяновича Качаловського, Тодоса Федоровича Садовського (пізніше професора), А. В. і мене. Четвертого члена подаю тільки ініціали, бо, можливо, він йще живий, хоч це й мало імовірно, а решта вже на тому світі. Очолював нас Сухобрус, що пізніше загинув у большевицькій Чека. Його незабаром я ще раз згадаю.

ПЕРШИЙ АРЕШТ

Так надійшло літо 1921 року і я потрапив таки до ЧК. Тільки завдяки тому, що наш спіль-ник у праці, щойно згадуваний Сухобрус Василь, який піймався на гарячому з якимись іншими листами й паперами, сидячи в ЧК, пішов на страту, але ні за кого й пари з рота не випустив, багато з нас врятувалося і через якийсь час вийшли на волю. А заарештовано мене тоді в засідці в помешканні мого товариша Прихоженка, до якого я зайшов був у літературній справі. За привід до затримання послужила моя посвідка лектора Школи Червоних Старшин, яку тоді майже in cogroge заарештували, викривши в ній нібито якусь змову. А школа ця була організована й складалася майже на 95% із галичан, із галицької армії, що перейшла була до большевиків.

Сидів я тоді в самому ЧК перших два дні сам, у малесенькій темній комірчині великого будинку на території Чека при Катерининській вулиці, а потім у так званому „тюрподі“ („тюремный подотдел“), у камері № 3. Це один з колишніх губернаторських будинків, пристосований під тюрму, як належить, з ґратами. У звичайній, середнього розміру кімнаті, нас сиділо близько 30 чоловіка. Сама інтелігенція: професори, інженери, лікарі, лісоводи, агрономи й студенти. Серед нас був і «Ангел» — псевдонім повстанського ватажка на Чернігівщині, а справжнє його прізвище було — Грудницький Олександр, студент університету, 28 років. Людина надзвичайно здібна, обдарована природою і духово, і розумово, і фізично, весела, повна соковитого життя. Він загинув. Його розстріляли одночасно з поетом Грицьком Чупринкою,

студентом політехніки Кузьмою Коржем та іншими в останніх днях серпня 1921 року.

Сидячи в своїй камері № 3, ми щонаочі, рівно о 2-ій годині чули характеристичні звуки пострілів. „Тук, тук“... павза... „тук“. Три постріли і відійшла одна людина на той світ. Потім кілька хвилин перерви і знову ті самі звуки. Так відходило від життя в тому місці щонаочі різно, від п'ятьох до десятиох чоловіка. То через дорогу, в одному подвір'ї, розстрілювали тих, що їм прийшла вже черга.

По одному місяці мого сидіння в камері № 3 у „тюрподі“ мене перевезли до Лук'янівської в'язниці. В останніх днях перед цим переїздом я довідався, що в мене народився очікуваний перший син. Думки про те, чи побачу коли-небудь його, признаюся, чимало гризли мене. То був дуже небезпечний час. З початком національної революції була ліквідована велика тюрма на (Бібиковському) Шевченківському бульварі, залишилася тільки Лук'янівка, яка не могла вміщати тієї сили людей, що тоді Чека ув'язнювала, тим то здебільшого тоді або випускали, або розстрілювали, і менше засуджували до в'язниці. І з тим я переїхав до в'язниці. Але самий факт перевозу мене до в'язниці вже давав якусь надію, бо рідше приречених тоді на смерть вивозили з приміщення ЧК. І справді, по другому місяці я вийшов на волю.

Було так, що з певних моїх знаків дружина довідалася про вікно моєї камери і майже щодня приходила під в'язницю. Отже я мав можливість бачити її з дитиною на руках. Отаке було перше моє побачення з першим сином, на віддаль. Хоч вулиця від вікна в'язниці була досить далеко і відгороджена грубим муром, проте, користаючи із своєї позиції на горішньому поверсі, двічі за той час мені вда-

лося, заліпивши записку в хлібну кульку, докинути її за мур, а деякі пропадали, впавши перед муром. Це не легка була робота, бо вікно під стелею. Незручність позиції вимагала перед тим тренування, бо й ґрати становили чималу перешкоду.

По виході на волю, я далі попровадив свою педагогічну працю. 1922 року почав був викладати українську мову в окрутовій школі міліції.

Треба відзначити, що моя громадська робота від часу повороту до Києва була наукового характеру. Десятки нас українців збиралися вечорами в різних місцях міста і без жадної винагороди, керуючись тільки національним обов'язком, працювали над українською термінологією з різних галузей наук, кожний відповідно до свого фаху. Ця робота, між іншим, веде свій початок ще з передреволюційних часів, і провадилася в згадуваних уже українських громадах. Вона дала великі наслідки, бо тільки завдяки тому, що протягом багатьох років такої роботи було зібрано й опрацьовано багато матеріалу, згодом Українська Академія Наук мала змогу протягом кількох років видати кілька десятків термінологічних словників.

Так у платній і громадській безплатній праці, без особливих якихось подій, більше-менше спокійно проминуло ще два роки. А загальне життя, дармащо вже давно позатихали згуки гарматних пострілів і позагасали воєнні прифронтові заправи, війна формально давно закінчилася, все гіршало й гіршало. Країна перебувала в стані якогось перманентного хаосу війни, — не фронтової і навіть не громадянської, а внутрішньої економічно - господарської. Бракувало найпотрібніших речей до життя. Усе було націоналізоване, нічого не було приватного, свого, власного. Жодної приватної ініція-

тиви. Сваюля, злодійство, розбій набули за-
прозливих розмірів. Неробство, спекуляція, ша-
храйство охопило міцними кліщами верхні й
низові прошарки людности. Промисловість зав-
мерла і не подавала ознак до можливого її від-
новлення. ЧК лютувало, вбачаючи на кожному
кроці і в кожному сумному явищі життя сліди
контрреволюції з боку „гнилої” буржуазної ін-
телігенції, хоч ця інтелігенція була вже досить
приголомшена і ледве животіла в боротьбі за
кусник чорного хліба. Країна стрімголов летіла
до цілковитого банкрутства, до економічної ка-
тастрофи.

ТУФТА

«Туфта» — це здатність майстерно вдати й продати якусь неповноцінну річ за цілком справну, повноцінну, наче нову. Туфта може стосуватися й належати до різних ділянок життя в СРСР, бо, власне, вся діяльність советської влади щодо своєї людности, то суцільна туфта: люди вмирають з голоду, а влада на весь світ заявляє, що ніякого голоду немає; робітники й селяни, як раби, майже задурно працюють на державу, а влада трубить, що — «життя стало краще, життя стало веселіше» і що ще ніколи люди не були такі щасливі, як за СРСР. А загалом треба сказати, що в перших роках большевицької влади панували безладдя, розбещення, шахрайство, злочинство й усілякі інші види негативних проявів людської моралі.

Досить указати на один характеристичний факт, який доводить, до чого дійшло було розбещення людности взагалі, і навіть самої комуністичної еліти в тих часах — це судовий процес Губерніяльної Міліції в Києві. Судили верхівку Губерніяльної Міліції. Начальник Губ-міліції, тобто, як на царські часи щонайменше поліцмайстер, Коваленко передбачливо сам застрілювався, коли прийшли були його арештовувати, а судили його помішника Фрадька, Нач. Карного розшуку Горського, Нач. Адм. Від. Малишева та майже всіх начальників районів. І то всі ці люди мали вже ордени, а деякі з них, то й по кілька.

Бувши глядачем на суді, я сам бачив прикре заворушення після того, як допитуваний Горський натякнув на причетність у тих самих справах, за які його судять, самого прокурора. Прокурор тоді ще залишився живий, але щоб

добре затерти справу, майже всіх підсудних порозстрілювали.

На тому суді, приміром, з'ясувалося таке, що Горський — Начальник Карного Розшуку! — спеціально випустив був тимчасово з в'язниці кілька фахівців - грабіжників, які серед білого дня на Олександрівській вулиці, на спуску до Подолу, ограбували ваговіз (по-англій. — трак), на якому везли велику суму грошей на виплату робітникам електровні та інших промислових закладів на Подолі. Грабіжники, одержавши якусь частку, пішли знову до в'язниці на спочинок, а решта прийшлася для міліції.

Я вже зазначав раніше, що життя в тих часах найбільше вирувало на базарах і навкрути них. На баазрах, а особливо на так званому „Єврейському“, щодня від раннього ранку й до темна товклася сила народу. Тут бо єдино ще затрималася була приватна торгівля, і її влада не могла ліквідувати, бо сама не могла дати ради з голодом, що тоді вже охопив місто. А що для комуністичної влади неспроможність дати раду із задоволенням харчових потреб людности було явище перманентне, то базари існували завжди.

На баазрі було три відділи без виразно означених границь: „толкучка” (від слова товктися), де можна було продати що хто хотів, або так само купити, що хто хотів; „харчовий” — різні під голим небом „ресторани” - харчівні, де можна було напитися чаю, пообідати чи повечеряти; і третій відділ — „торговельний”, де продавалися всілякі харчові й нехарчові речі з яток, або з поставлених табуреток чи столиків, чи з кошиків, або й просто покладені на землі, на підстеленій брудній ряднині.

Будинок, де я жив, був дуже недалеко від

того єврейського базару. Одного разу відбувся такий випадок. У тому самому будинку жила моєї дружини тітка з чоловіком. Бувши напередодні в гостях, вона, повернувшись додому, зняла з себе браслет, обручки й ланцюжок, речі все золоті, і поклала їх на столику біля ліжка. Вони так лежали й на другий день. Уранці другого дня вона була в сусідки, а чоловік на праці. Щось їй треба було взяти вдома й показати цій сусідці. Як тільки вона відчинила двері до своєї квартири, двоє злодіїв зсередини, штовхнувши її, кинулися втікати. Тітка не розгубилася, потгналася за ними й почала безперестанку голосно репетувати — тримайте! тримайте! Залишалося одному злодієві (другий десь зразу зник з очей) ще кілька кроків до базару, де він міг би юркнути в юрбу народу й зникнути непоміченим назавжди. Але на його нещастя, а на щастя потерпілої тітки, вийшов із батярської пивнички, що була на ріжку перед базаром, якийсь дебелий чолов'яга. Побачив він оту картину, підставив ніжку, злодій упав і він його затримав. І знову на щастя тітчине виявилось, що оті золоті її речі були якраз саме в цього злодія, а не в того, що ото зразу десь зник (мабуть, побіг в іншому напрямку). Хоч тітка й хотіла тільки одержати назад свої речі й припинити справу, але довелося, як закомандував отой дебелий чолов'яга, іти в міліційний „участок”. Там списали протокола й переписали всі речі, знайдені в злодія, і сказали, що речі повернуть тітці тільки після суду. Тітка думала, що речі вже пропали, бо, здавалося, який там може бути суд за таких часів, коли від злодіїв та шахраїв аж жишло. Та й міліції не було підстав довіряти, як це показав судовий процес Губміліції. На другий день тітка пішла до міліції довіда-

тися, коли буде суд. Зайшла до кабінету Начальника „участку” й жажнулася: за столом сидить Начальник, а на столі з другого його боку сидить отой самий злодій, що вкрав був її речі, обидва в доброму гуморі й мило собі розмовляють.

Проте, суд таки відбувся. Іще перед судом якось до тітки прийшла якась жінка. Відрекомендувалася, що вона дружина отого злодія, і почала просити, щоб тітка на суді простила її чоловікові його вчинок, бо тоді, мовляв, вирок буде не такий суворий. Обіцяла навіть якусь винагороду за це. Так тітка, щоб не стягнути на себе більшого лиха, і зробила; на суді речі їй повернули, а злодій справді дістав якусь мізерну кару. Але цікавий остаточний апофеоз. Мабуть через місяць, або близько того, зайшов до тітки раптом той самий злодій, приніс їй якийсь подарунок за її сприятливі для нього свідчення на суді, запевнив, що відтепер вона може бути спокійна, що на її квартиру наложено для злодіїв „табу”, і на останку порадив усе ж таки зробити додатковий внутрішній замок. То такий замок, якщо хто не знає, як ото було в селянських хатах в Україні, — засув із середини з дірками для гачкуватого ключа, що встромляється в дірку в дверях, загнутим кінцем потрапляється в дірку засува, і таким чином замикається й відмикається хата. — Це єдиний замок, — сказав злодій, — якого ми не можемо відімкнути.

На самому базарі була дуже поширена й розвинена різноманітна „т у ф т а”. Скажімо, продає хтось майстерно складене простирано; розгортає його по-різному на всі боки, щоб показати, що воно добротне, майже нове, наче „щойно з фабрики”. Ви бачите, що воно таки справді добре; купуєте, приносите до-

дому, і тільки вдома, розгорнувши, як слід, ба-
чите, що куплене простирало має десь посере-
дині, або збоку, чималу діру.

Продає селянинові якийсь „туфтяр” (отак
будемо називати такого, що продає „туфту”)
матерію, — перкаль, фланелю, чи навіть сукно,
зложені в один метр. А звісно, що в таких ви-
падках перераховують заломи й довідуються,
скільки метрів має сувій матерії. Перегортає
селянин кілька разів заломи, перераховує їх,
придивляється, і, нарешті, упевняється, що су-
вій матерії таки має, скажімо, вісім чи десять
метрів, платить гроші й зразу встромляє куп-
лене в мішок. А вдома довідується, що купив
тільки половину матерії, — так майстерно во-
на була складена.

Купивши щось на базарі, покупець пови-
нен був куплене сховати, чи в мішок, чи ку-
дись інде, бо досить було на секунду загави-
тись, як куплена річ могла зникнути в руках
зłodія, що вмить десь зникав у натовпі.

Базар кишів „туфтярами” й зłodіями, які
здебільшого оперували гуртами, компаніями.
Ось селянин привіз на базар свій крам — кар-
топлю, сало, капусту, буряки тощо. Знаючи,
що треба добре пильнуватися від зłodіїв, селя-
нин з одного боку, а його жінка з другого
боку воза не спускали очей з нього, щоб
бува чого не вкрали. А навкруги крутиться ва-
тага, здебільшого, хлопчаків, чи молодих хлоп-
ців. І ось чується: «делай отвод». Тоді один із
них підскакує до воза й хапає в'язку моркви,
чи щось інше дрібне. Селянин і жінка кида-
ються на нього, щоб затримати ту моркву, ски-
нувши з очей другий кінець воза, з якого тим
часом інші хлопці хапали щось вартніше, —
мішечок із салом чи маслом, — і зникали в
натовпі.

Шкода й боляче було дивитись на жертви грабіжницьких і злодійських операцій, — чи на того селянина й селянку, що в них потягнули з воза мішечок із кількома фунтами дорогоцінного в Советах сала, чи даму, в якій з кошика потягнули куплений шматок м'яса, чи на ту, що в неї вирвали з рук дамську торбинку з документами й грішми. Безліч таких випадків можна було бачити, постоявши якийсь час на базарі й спостерігаючи життя на ньому. Але боронь, Боже, було ставати в допомозі такій жертві й попередити її. Коли хтось бачив, що в іншого крадуть щось із кишені, чи з кошика, чи з чогось іншого, то не наважувався попереджати жертву крадіжки, бо бували випадки, що в такому разі спільник злодія полосне того по обличчю, чи по руках бритвою-жилетом і зникне, як камфора в натопті.

Через важкі соціальні умови багато вже розвелось тоді й безпритульних, навіть іноді із добрих колись родин, що також перетворилися на професійних злодіїв.

Усе оце списане здається неймовірним, але то достеменні факти.

НЕП І УКРАЇНІЗАЦІЯ

Ще восени 1922 року комуністична партія, а найбільше сам Ленін побачив, що догосподарювалися до краю, що країна стоїть перед цілковитим крахом, і, рятуючи становище, на його настирливе домагання, ухвалили запровадити так звану «Нову Економічну Політику», у скороченні — «НЕП». Це означало притягти до відновлення державного господарства приватний капітал, приватну ініціативу. Одночасно, щоб набути більшої популярності й авторитету серед окремих народів, а особливо в Україні, що в останніх роках, від 1917 року, зробилася особливо неслухняною «дійною коровою», вирішено дати полегкості в національному розвитку їхніх культур.

В Україні почалася так звана українізація. По всіх установах запроваджено курси української мови й українознавства з обов'язковим навчанням для всіх співробітників. Посипалися державні субсидії на відкриття української Опери, драматичних театрів. Почало виходити чимало українських газет, буйно розгорнулася видавнича справа — книжок, журналів, наукової української літератури та дитячих книжок і журналів.

Українська інтелігенція з довір'ям поставилася до цих заходів уряду. Не маючи ще досвіду в щирості й правдивості заходів большевицької влади, вона з ентузіазмом взялася до роботи, почувавши задоволення в тому, що в такій політичній ситуації можна використати момент і своєю працею зробити помітну вкладку в скарбницю української науки й культури і в національну справу взагалі.

До українізаційної роботи став і я, почав-

ши викладати українську мову й українознавство в різних установах. Було організоване міське лекторське бюро і на голову його обрано проф. Олександра Костьовича Дорошкевича. Та через півроку він відійшов від цієї роботи; його заступив я, і провадив цю керівну роботу від кінця 1923 до початку 1926 року, коли запал большевиків до цієї справи, хоч і фальшивий, як виявилось пізніше, почав пригасати, і вона почала сходити нанівець. Хоч чимала частина урядовців і засвоїла мову, та вимоги до установ зайшли інакші. Багато з них поробилися установами всесоюзного значення (бо тоді то вже був ССРСР), а в таких установах праця провадилася російською мовою.

Тим часом загальне життя на той час розквітло до високого ступня. НЕП, хоч і куций, зробив своє діло. Усього ставало доволі і на ціни, що майже нічим не різнилися від цін передвоєнного часу.

Праці в мене тоді було дуже багато. Крім українізаційної роботи, я того часу викладав хемію на Робітничому факультеті Інженерно - Меліоративного Інституту, у Робітничому Університеті і мав штатну посаду редактора Технічного Відділу Інституту Української Наукової Мови (ІУНМ) при Всеукраїнській Академії Наук (ВУАН). А від 1927 року я почав був до того ж працювати як асистент при катедрі Неорганічної Хемії в Медичному Інституті. Два роки провадив також мовну редакцію обласної газети «Пролетарська Правда».

Отже, праці було дуже багато. Я працював від світанку до пізньої ночі, бо крім перерахованої урядової праці, вечорами час від часу дописував до українських газет і журналів і мав йще від різних видавництв перекладову чи редакційну працю. Зато й заробіток тоді був

поважний. Советська валюта з випуском червінців стабілізувалася, гроші були повноцінні, а платили пристойно за працю, тим то купівельна спроможність тих, що працювали, була висока. Ринок від 1924 року вже міг належно задовольнити потреби покупця. Приватні крамниці, приватна торгівля на базарах задовольняли покупців і всіляким промисловим крамом і харчовими продуктами за цілком пристойними цінами. Чотири роки поспіль я мав змогу влітку виїздити на дачу з родиною, що тоді вже складалась з дружини і двох синів. Двічі за ці роки від секції наукових робітників їздив на спочинок до Криму.

ЧВАРИ В ПАРТІЇ І НАСЛІДКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ

Тим часом вже віддавна точилася боротьба всередині самої комуністичної партії, що де-далі набирала гостріших форм. Тоді були дві групи — так звані троцькісти і ті, що стояли на стороні Сталіна. Врешті, Троцького вислали за межі СРСР і ніби то все заспокоїлося. Але ці незгоди й боротьба в партії не могли не відбитися на загальному політичному й господарському стані держави. І це найперше відчула на собі українська інтелігенція. Здавалося б, що може бути спільного між чварами в партії та безпартійною інтелігенцією. А то вже така природа большевицької системи, що ту спільність створила. Тоді саме позначилися її перші прояви, а пізніше вона дійшла до смертоносних розмірів, набувши нестерпних форм, бо перетворила життя в Советському Союзі в цілковиту непевність за завтрашній день. Коли б що не вдалося комусь зробити як слід, чи з якоїсь причини не встигли чогось зробити, чи

зробили зле, чи навіть щось сталося недобре, незалежне від вас, то дарма. За кожний негативний прояв чи то в політичному, чи то господарському чи промисловому житті, хтось повинен був відповісти за це, бо все це кваліфікувалося як наслідок чиїхось контрреволюційних замірів і вчинків чи саботажу. І ось тут тільки залежало на тому, хто за чергою стане тією жертвою. Перший експеримент щодо цього зроблено 1927 року, коли за невиконання плану видобутку вугілля та за часті аварії на шахтах із старим, не ремонтованим і неоновленим приладдям, що, власне, віджило вже свій вік, організовано судовий процес шахтинських інженерів і багато з них розстріляно.

Не зайво буде згадати також, що за часів існування опозиції в комуністичній партії з'явилося дуже багато політичних анекдотів. А авторами їх були здебільшого самі комуністи. Найбільше цим уславились, як припускали тоді, московські журналісти - партійці — Сосновський і Радек, і навіть теоретик комуністичного соціалізму Бухарин. Довгий час ці анекдоти кружляли серед людности, потішаючи великою іноді своєю дотепністю. Та 1928 року раптом почали суворо переслідувати тих, хто їх оповідав. За них чимало українців того року було заслано до Сибіру. Їм інкримінували агітацію проти советської влади, кваліфікуючи це артикулом 54 - 10 карного кодексу.

Нарешті 1929 року виявилася справжня мета большевицької українізації. Цією акцією щодо поглиблення національної справи в державному апараті нічого не зроблено. Якщо в роках 1923 - 1928 і позначився був якийсь поступ, то згодом усе розвіялося, але українізація дала змогу спадкоємцеві ЧК — «Государственному Политическому Управлению», у скороченні ГПУ,

виявити найсвідомішу активну частину української інтелігенції. Безперечно, це робилося свідомио, і не тільки, хоч і особливо, в Україні, а й по інших національних республіках, щоб легше було викоринити всілякі «буржуазні націоналізми». Розуміється, большевики були найбільше зацікавлені в тому, щоб позбутися найперше української інтелігенції, як найактивнішої й найвиразнішої у своїй діяльності, бо дармащо формальна українізація державного апарату заходами самих комуністів зійшла на пси, але в інших ділянках життя вона дійшла була буйного різквіту. На 1928 рік в Україні зовсім не було російських середніх шкіл, видавництва не видавали зовсім російських книжок. Всеукраїнська Академія Наук максимально розгорнула свою роботу й видала дуже багато наукових праць: різних словників, монографій, наукових журналів тощо. Дуже поширилася її сітка різних науково-дослідних інститутів, вона висилала своїх делегатів до різних місцевостей України з метою пропагувати українську науку й культуру. Восени 1928 року я особисто брав таку участь в делегації на Донбас. Об'їхали були ми тоді Юзівку (Сталіно), Макіївку, Рутченково і Гришино. Нас робітники радо скрізь зустрічали й уважно слухали доповіді, інформації, оповідання. То ще була „весна”, але після неї, як показувалося вже досить виразними симптомами, переходило зразу на „осінь”, минавши літо, а через рік, хоч у природі були весна й літо, а для України то була справжнісінька „зима”.

До 1928 року життя в Україні, і культурне й народно-господарське, буяло повним цвітом. Про нього я матиму ще нагоду говорити в іншому місці пізніше.

ЗМІНА ПОЛІТИКИ

Тим часом 1928 р. вже виразно почала позначатися зміна курсу національної політики, але не декретами чи розпорядженнями, а постановами московських партійних конференцій та діяльністю ГПУ. Чимало вже того року було заарештовано українців, кого за анекдоти, кого за спротив у справі перенесення центру якоїсь ділянки господарства з України до Москви, а декого просто, можна гадати, за надмірну діяльність. Так тоді забрали вченого агронома Кирила Осьмака, фізика Андрія Заліського і навіть якийсь час потримало ГПУ в себе педагога Володимира Дурдуківського.

Надійшло літо 1929 року. Маючи від Академії Наук двомісячну відпустку, я з своєю родиною спочивав у селі Дзвінковій над річкою Ірпенем, за 50 км. від Києва, місце щорічного спочинку академіка Сергія Олександровича Єфремова. Не так мальовнича природа, як здорове підсоння, ліс, річка, затишний куток, створювали всі передумови до спокійного й максимального відновлення сили й енергії після заглибленої тяжкої праці. Та події того року не дали змоги належно використати все це. Іще з весни почалися були арешти молоді, студентства, переважно вихованців І-ої трудової школи, що її директором був Володимир Федорович Дурдуківський. А в липні почали заарештовувати вже й поважніших промадян, і забрано акад. Єфремова, проф. В. Чехівського, проф. Гермайзе, Ніковського А. та Дурдуківського В. Це дуже схвилювало й залопотило українців. Мій спочивок затягло смутком. Запанувало передчуття чогось дуже недоброго, трагічного.

Недалеко від нашої оселі в с. Дзвінковій

був панський колись парк, і видно був колись дуже гарний, а на той час запущений, брудний, затоптаний, і в ньому палац колишнього діди-ча. У цьому палаці, що мав вигляд великого облупленого будинку, тепер містилася сільрада (сільський уряд) з усіма її відділами. Там була й міліція. 18 серпня 1929 року я, ідучи від річки через парк, побачив натовп народу, а поміж ними туди-сюди переходили міліціанти з заклопотаними й суворими обличчями.

Я підійшов ближче і спитав якусь бабусю, що воно сталося. «Та ось злодіїв піймали з Плисецького» (сусіднє село). — А чи ж то вони крали? — питаю. «На гарячому піймали й привели сюди; один із них хотів чкурнути вже тут, то його ось між тими сосонками дігнала куля й його поранено» — відказала бабуся.

Я підійшов до будинку і справді через відчинене вікно почув стогін людини, що, чути було, переживала нестерпні муки. Проходить міліціант. «Ви хоч би дали що йому під голову покласти, а то на голій підлозі в такому стані лежить людина» — обізвався хтось з натовпу. «А дідька йому, такому злодюзі. Диви, ще й утікати задумав! Хай конає... собака», — сердито відповів міліціант. Дехто підтримав його з натовпу. А ранений безперестанку стогнав і просив добити його.

Неприємно, моторошно, боляче було спостерігати оце все. Мій і без того притнічений настрій ще більше зіпсувався. У задумі, сумний повернувся я додому.

ДРУГИЙ АРЕШТ

На другий день, 19 серпня, якийсь, здавалося, без жодних конкретних причин внутрішній неспокій опанував мене з особливою силою ще з самого ранку. Думки хаотично перебігали в голові, годі було зосередитись на чомусь певному. Я зробився дразливий і нервово сприймав найменшу неприємність. Був Спас. Зрання пішли ми всі до церкви (маленької каплички на цвинтарі), а потім скупалися, а обідали того дня трохи пізніше, як звичайно, на веранді при тій кімнаті, що ми її наймали. Тільки кінчили ми обідати, як за хатою від дороги люто загавкали пси, так ото, як бува старця, обвішаного торбами, обсідають. Дружина кинулася подивитися, кого то вони так трактують. Чи не до нас хто із знайомих завітав? Але я враз відчув якийсь неспокій і гостре передчуття небезпеки. Одна мить і дружина, глянувши з веранди за ріжок хати, обернулася до мене і з її поширених очей і виразу обличчя я зрозумів, що то гості, але непрошені, небажані, страшні. Ще секунда і один по одному п'ятеро людей, з револьверами в руках, швидко ввійшли на веранду.

Один із них зразу підскочив до мене і запитав про автентичність моєї особи. Пізніше я довідався, що то був „старший уповноважений” ГПУ Брук, з національності жид. Діставши від мене підтвердження, що я є той самий, за кого питає, він грізно вигукнув: «Где пачки, которые вы привезли из Киева?» Про яку пачку ви питаєте? — своєю чергою запитав і я його.

— Вы вчера в Киеве были?

— Ні, — кажу, — не був. Був позавчора — відповідаю.

— Ну вот, где пачка, каторую вы привезли? — знову запитує.

— Ніякої пачки я не привозив, — кажу.

— Смотрите, будет хуже, когда найдем, — пострашив він.

— То шукайте, будь ласка! — відповів я на це таким, здається, тоном, наче від мене залежало, дозволити чи не дозволити шукати.

За його наказом усі кинулися робити обшук. Тримаючи мене коло себе, нишпорили по всій кімнаті, зазираючи у всі дірочки й шпарочки, перекидаючи й перебираючи все, що тільки можна було перебирати: і ліжка, і книжки, і валізки. Потім частина їх кинулася на горіще і там довго рились, хоч там мого нічого й не було. Зійшовши з горіща, загадали господареві відчинити льох, а пізніше хлівець. І там усе поперевертали, пильно обшукавши й обнюхавши кожну річ. Штрикали залізякою долівку, чи нема чого бува закопаного там.

Коли вся ця процедура скінчилася, сам Брук забрав відібране дещо з паперів та книжок і оголосив мені, що я заарештований, маю вдягатися й їхати з ними.

Я одягнувся, бо й справді був тільки в трусах, у тому звичайному на дачі одязі, і, попрощавшись із родиною, пішов з ними до особливої автомашини. Ми не зразу рушили до Києва. Мої нові владарі заїжджали ще до будинку, де жив акад. Єфремов, і примусили господаря нагодувати їх, а я тим часом тут таки при них сидів і чекав, поки вони наїдяться. Коли виїхали з Дзвінкової, вже добре сутеніло. Через півтори години машина вкотилася за високі ворота на територію ГПУ, що займало два квартали, у частині міста «Липки», між вулицями Катерининською, де були і парадний вхід до головного будинку і парадний в'їзд для не-

вільничих гостей, а потім Левашівською, Лизаветинською та Інститутською.

По приїзді зразу мене відвели до знаного вже мені „тюрподу” і посадили до камери ч. 2. Тут я застав дуже строкатий гурт людей і зразу важко було розібратися в них. На другий день вранці мене вивели і сказали сісти до особового авта, де сидів уже миршавенький панок. Пізніше я довідався, що то був „уполномочений ГПУ Фельштинський”, також з національності жид. Отож він повіз мене до мого міського мешкання, щоб зробити там трус. Трусив він так, що аж уморився, бідний. І було з чого. У кабінеті була в мене чимала бібліотека, а він кожну книжку перетрушував, і з одної з них витрусив мою картку члена Центральної Ради. Повернулися ми назад до ГПУ тільки десь надвечір.

Вікна камери ч. 2. виходили на подвір'я. Щоб дійти до вхідних дверей, треба було обов'язково пройти повз вікна цієї камери, що міститься на партері. Того самого таки дня я бачив спершу, як провели до цього тюрподу проф. Ганцова, а трохи згодом проф. Голоскевича. Взагалі за чотири дні перебування в цій камері я бачив багатьох своїх знайомих, що їх завели до цього „тюрподу” і розмістили десь по інших камерах.

За цих чотири дні, беручи до уваги, що вже 21 серпня (до речі, день мого народження) мене покликано на перший допит, а потім щодня викликали, так таки важко було розпізнати людей, моїх співкамерчан камери ч. 2, тим більше, що надходили все нові й нові, але жадного знайомого. Хочеться згадати тільки двох із них. Одного я вже застав тут, — це був жид середнього віку, з якимсь бзіком. Я не мав часу ро-

зібратися, чи справді він був ненормальний, чи тільки прикидався. Але він чимало потішав нас своїми оповіданнями, як він, доходячи правди в своїй торговельній справі, їздив до самого Сталіна. Другого, як висловлюються в тюрмі, „укинули” до камери 21 серпня, по обіді. Це була кремезної будови людина, мав років із 35, рижуватий, з круглим обличчям, злегка всіяним ластовинням.

Він мав імпозантний вигляд, хоч був босий, без шапки і не мав із собою жадних речей. Його вигляд нагадував трохи грецьких мітичних богів, як їх малюють у книжках з мітології.

Місця на нарах йому не було, тому він улаштувався на підлозі, і, здавалося, не був від того дуже в претенсії. Взагалі справляв враження невибагливої людини. Він оповідав обставини свого арешту. На передмісті Києва під Святошином провадилися якісь тіємні військові роботи. Територія цього підприємства була обгороджена високим парканом. Отож він, приїхавши звідкілясь та шукаючи праці, потрапив випадково (!?) туди, поцікавився, що там робиться і поліз на паркан. Вартовий його й затримав. Говорив він російською мовою. Коли раптом, пізно ввечері, лежачи на нарах, я почув, що хтось дуже приємним голосом співає думу про Морозенка з доброю українською вимовою. Підвівшись, я побачив, що співає саме ця людина, схожа на мітичного бога. Батярський зовнішній вигляд, російська розмовна мова, обставини арешту, — у всьому цьому було щось загадкове. Пізніше я довідався, що чимало тоді сиділо людей, обвинувачуваних у шпигунстві.

Через чотири дні мене перевезли до Лук'янівської в'язниці, — до Слідчого Корпусу, ско-

рочено званого СК, але не особовим автом, а так званим Чорним вороном; — це великий лімузин - карета, без єдиного віконця. Той корпус. що в ньому я сидів у 1921 році, тепер був жіночий. Привезли мене на Лук'янівку десь під вечір, коли вже добре сутеніло. Від головного входу-воріт, куди підійшло авто, в'їхавши за мур через головні ворота, щоб дійти до СК, довелося пройти ще одні двері, це вже в третих воротах, а потім через двоє фірток, у мурах на самій території в'язниці. Через кожні двері й фіртку пропускав мене з моїм озброєним супутником вартовий, попереду глянувши через кругле вічко хто йде, і перевіривши перепустку. А перед тим обов'язковий перехід через канцелярію вартового в'язниці. У самому СК довелося пройти троє дверей з такою самою процедурою, поки потрапили на потрібний коридор на 3-му поверсі з так зв. одиночками. Коридорний відчинив мені грубі двері одної камери і я вступив до неї. Маленька, ледве освітлена малесенькою над дверима електричною лампочкою, кімнатка. У півночі я побачив перед собою голого в трусах „циклопа”.

— Здравствуйте, — обізвався він.

Виявилось, що це була людина, з одним оком, поляк, перукар з перукарні в готелю „Континенталь” на Миколаївській вулиці м. Києва. Розмовились. Він оповів, що його обвинувачують в шпигунстві. Згодом я довідався, що його розстріляли.

На допит возили часто. На п'ятому допиті нарешті поставлено конкретне обвинувачення — участь в „контрреволюційній” організації «Спілка Визволення України» — скорочено СВУ.

Через тиждень мене знову перевезли до ГПУ, але не до „тюрподу”, а посадили в будинку, що міститься в центрі території ГПУ, в сутеренах, у кімнаті з маленькими віконцями під стелею. На другий день туди саме привели проф. Ганцова, і нас стало троє. Третій був кол. старшина української армії, за його словами арештований на кордоні при його переході до Румунії. На жаль, прізвище його забув. Його обвинувачували в шпигунстві. Він справляв приємне враження, але я досі так і не знаю, що то була за людина. Через рік, коли я був вдома, він телефонував мені. Якщо це справді він телефонував, то виходить його випустили, але з ним я не зустрічався й не бачив.

У цій камері, у сутеренах, у співжитті з проф. Ганцовим я ближче обізнався з цією чудовою, кришталевою, талановитою людиною. Його тепер немає. Він або загинув, або й досі десь поневіряється на півночі «необятної родини своєї».

По двох тижнях мене знову перевезли до Лук'янівської в'язниці в СК, посадили в одинокку, але вже на партері, № 7. Тут я сам одинцем просидів один місяць, а на другий дали мені в компаньйони педагога Гребенецького О. З., що сидів у цій самій справі СВУ. З ним у цій камері я просидів іще місяць. Тоді перевезли мене знову до ГПУ і посадили в будинку на ріжку Лизаветської та Левашівської вулиць. Тут містилося залізничне ГПУ; два мої

спивкамерники — також інженери, — сиділи в справі якогось „шкідництва” на транспорті. У цьому самому будинку, десь в інших камерах це були сутерени — сиділи також під той час і Ніковський А. і проф. Гермайзе, і Єфремов, і Чехівський. Вранці під час 15-хвилинної прогулянки я бачив їх парами через своє маленьке віконце, чи, власне у дірочку в склі.

Практика слідства була така, що коли в'язня треба було мати під руками, щоб частіше можна було брати на допит, то перевозили його до самого ГПУ. Хоч це не виключало й того, що з Лук'янівської в'язниці також привозили на допит, а по допиті відвозили назад. А в'язниця від ГПУ була за 5-6 км. У мене слідчий був на прізвище Южний, але, розуміється, це прізвище прибране; в національності жид. Йх було чотири брати — Южний, Северний, Восточний і Западний. Усі працювали в ГПУ, а Западний якийсь час був навіть Начальником Київського Губернського ГПУ.

Урядових годин для допитів не було. Викликувано в різні години дня й ночі.

Годували, як звичайно в советській в'язниці, дуже зле. Вранці і ввечорі давали гарячу воду, іноді чимсь несмачним підфарбовану, а на обід о 12 годині юшка. Цю юшку в'язні називали „баланда”. Це брудна гаряча вода і в лій плавали або лежали на дні казана зернята сочевиці або пшона, у такій кількості, що їх легко було б порахувати, не витративши на це багато часу. І до цього всього хліба грамів із 300. Важко було існувати на таких харчах, тим то, коли не було заборони від слідчого, харчі передавали з дому. А тих, у кого не було рідні й вони не діставали, підгодовували ті, що одержували „передачі”.

ЩЕ ПРО ЧВАРИ В ПАРТІЇ

Того часу навіть на волі не було вже так добре з харчами, як, скажімо, рік чи два тому. Під кінець 1928 року вже почало дечого бракувати на ринку і ціни почали підскакувати. Навіть людина аполітична, що нічого спільного з політикою не мала і не цікавилась нею, тільки на підставі досвіду з практики явищ політично - економічного советського життя в минулому могла робити висновок, що це «генеральна лінія» партії вже потихеньку набирає свого попереднього, справжнього комуністичного напрямку. І справді, від того приблизно часу комуністична партія, спочатку поволі, поступово, а десь від 1930 року прискореним темпом, взяла рішучий курс до розбудови своєї комуністичної держави за рахунок м'язів та шлунків людности цілої країни, шляхом розвитку важкої індустрії. Ось тоді то вона почала здійснювати власне те, що в часах опозиції в партії правило ніби то за головну точку розходження. Троцький вважав, що селянство, як дрібно-буржуазна кляса, шкідливий чинник соціалістичної революції. Треба дати перевагу й звернути головну увагу на робітництво, бо тільки робітники, робітнича кляса може й має право претендувати на ролю головного й єдиного будівничого соціалізму. Офіційно, під час опозиції, це називалося „лівим ухилом” від генеральної лінії партії. А тепер партія почала здійснювати цю концепцію. Отож тут і вилізло шило з мішка. Стало ясно, що боротьба в партії точилася не на засадах принципового розходження, а на тому, хто має стати за диктатора й панувати — Сталін чи Троцький. У висліді цієї боротьби виявилось, що Сталінів батько дужчий...

Навіть німецький письменник Фойхтвангер, цей друг і приятель Сталіна, багато пізніше в своїй книжці «Москва 1937 року» зазначив, що Троцький тісніше тримався засад марксизму, але не мав мужности показати, що на практиці саме ці засади Троцького тепер здійснюються.

Коли свого часу боротьба в партії затихла, та настав слухний час, розпочато натиск на селянство, запровадженням колективізації й одночасно розбудову важкої промисловости. Так позначилася, можна сказати, вперше большевицька діалектика в будівництві соціалістичної держави, але за саму діалектику окремо й пізніше.

СКАСУВАННЯ НЕП'у

Характеристично те, що -коли 1923 року запроваджувано НЕП, то на це був спеціальний декрет, і крім того друкувалося силу-силенню книжок, брошур і в пресі широко висвітлювалося цей „геніальний„ захід партії, а коли наприкінці двадцятих років почали касувати його, то це вже робилося тихо, без жадного галасу й крику та без декретів. Але кожному, особливо приватним підприємцям, впадала в око підступність цих заходів. Законом дано право виявити приватну ініціативу і закласти приватні підприємства, а коли вже ці підприємства добре вбилися не те що в колodочки, а в добрі колodчки, то вже легко було перевернути їх до своїх рук та ще й без найменшого розголосу перевести на державні підприємства.

Одночасно розпочато першу спробу колективізації селянства, що пізніше ставила собі за мету переробити селян на пролетаріят, робітників, а колхози на земельні фабрики.

ХАРКІВСЬКА В'ЯЗНИЦЯ

Наприкінці листопада 1929 року заговорили про те, що нас, обвинувачуваних у справі СВУ, мають перевезти до Харкова. Якось і сам мій слідчий сказав мені про це. З його слів я зрозумів, що мають перевезти тільки тих, що їх виділено на судовий процес, і що суд буде в Харкові. 30-го листопада ввечорі, коли вже добре стемніло, мене особовим автом відвезли на двірєць і посадили у вагон І-ої кляси, давши мені окреме купе. Двері на коридор до цього купе були замкнені, а мене ввели до нього через сусіднє, сумежнє купе, де розмістилися трое озброєних вартових. Стінка між цими двома купе була розсунена. Купе чисте, ясно освітлене. Спати було добре, м'якко, вигідно. На другий день вранці поїзд примчав до Харкова.

Особовим автом відвезли мене до в'язниці на Холодну Гору й завели до тамтешнього СК, тільки тут це СК інакше розшифровувалося. Розшифровано він звався Спецкорпус. Це великий триповерховий будинок, що має форму простокутної літери «О». Порожнина всередині покрита соняшним ліхтарем. У стінах, і в партері, і на поверхах, багато дверей, що ведуть до камер - одиночок, а перед ними навкруги неширокі суцільні балькончики, а по обидвох кінцях довшої сторони будинку — сходи. У цьому місці, поміж бальконами поверхи розділені натягнуною залізною сіткою. Мене повели нагору, на 3-ій поверх і відчинили мені двері, що на них було чистеньке, майстерно намальоване число 61. Коли двері відчинилися, мене опанувало чимале здивовання. Я побачив перед собою маленьку, щойно відремонтовану, чистісіньку кімнатку з двома ліжками по обидва бо-

ки під стінами, а між ними, в протилежному кінці від дверей, під стіною столик. Від дверей до столика на підлозі постелена була новенька доріжка - ковричок, столик, покритий білим, свіжим обрусом, а на столику в квіточнику — букет квітів. На ліжках по подушці в чистеньких білих пошивках, простирала, по одному коцу, а під коцами по одному простиралу. Усе чистісіньке, свіже. Біля дверей вішалка з двома кілочками. Я мусів ущіпнути себе, щоб переконатися, що це не марево, а дійсність.

Не встиг я ще як слід опам'ятатися від надмірного здивовання, як відчинилося віконце в дверях і мені запропоновано взяти сніданок. Подаючи мені тарілку з двома яйцями, сіллю й ложечкою, а другу з покраяними булкою і хлібом наполовину, вартовий зауважив, що вже пізній час і чаю нема. Тут знову, з новою силою, відновилося моє здивування. Що воно таке робиться! На другий день я довідався, що справді перед цим сніданком, на годину раніше дається чай і окремо на мисочці цукоф, а на тарілці так само булка, хліб і шматочок масла. О 12 год. знову дали сніданок — тарілку гречаної каші з доброю омастою. По цьому другому, чи-то пак, третьому, якщо взяти на увагу пропущений чай, сніданку я спитав вартового, чи немає тут яких книжок читати. За кілька хвилин мені принесли каталог, а потім дуже скоро й вказані дві книжки з белетристики. Я взявся читати. О 4-ій годині подали повну тарілку борщу і знову хліб і булку. З'ївши борщ, я ліг на ліжко, щоб почитати, а може й поспати. Коли раптом відчиняється віконце і пропонують взяти другу страву. Це була котлета з гарніром і відельце при цьому на тарілці. По такому обіді, то й поспалося добре. О 6-ій годині вечора дали підвечірок — кашу,

тільки вже пшоняну, а о 8-й ще й чай, цукор і булка, вже без масла.

І от так пішло щодня, з відмінами тільки щодо страв. А неділями меню обіду було звичайно таке: чистий бульйон і до нього добрий кусник пухкого білого пирога з м'ясом, так званої „кулеб'яки”, друга страва м'ясна, і обов'язково третя — компот, крем чи щось інше. Так годували тільки всіх тих, що були виділені на суд у справі СВУ.

Здивовання моє, розуміється, було чисто емоційне. Розум промовляв інакше. Ми були дуже виснажені. Довге сидіння в непровітрюваних камерах у Києві, довготривалі допити з моральними тортурами, часте голодування надали нам такого нужденного вигляду, що нас не можна було виставляти такими перед людські очі, виводити на прилюдний суд, бо це була б ганьба для самої влади.

Незабаром знову почалися допити. Взагалі щодо слідства в справі СВУ, то треба найперше сказати, що було підібрано таких слідчих, що говорили тільки українською мовою, і все слідство провадилось по-українському. Фізичних, спеціальних впливів тоді ще не застосовували, крім довгих, виснажливих допитів, зато моральним знуцанням краю не було. Допити провадили в різні години дня й ночі, тримаючи іноді по 10-12 годин і більше. Лайка, глузування, кпини, висміювання, погрози — були повсякчасними аксесуарами під час допитів. На слабших фізично людей такі довгі допити та ще й уночі та під такою моральною депресією впливали дуже від'ємно і бувало, що вони щось писали, а потім і самі не пам'ятали, що вони понаписували.

Слідство закінчилося в кожного по різному, а в цілому десь приблизно наприкінці січ-

ня 1930 року. Від того часу мене вже не турбували допитами.

Вишувальний висновок, друкований у друкарні цілою книжкою на 231 сторінку, приніс мені до камери сам мій слідчий Южний 21-го лютого, а суд почався 9 березня і закінчився пізно ввечері 19 квітня 1930 року. Він відбувся в приміщенні Харківської Опери. Уся офіційна частина відбувалася на сцені, а у партері, на бальконах і гальорці була публіка за перепустками, а льожі були призначені для советських урядів, для своїх і чужинецьких журналістів і кореспондентів, а також для чужинців - дипломатів.

С У Д

Перед самим судом усіх нас запитали, чи маємо ми пристойне вбрання. У кого не було, тому видали. Щодня ходило кілька перукарів і стригли й голили нас. Усі ці заходи, а також і те, що нас так годували кілька місяців, робилося саме тому, що там у льожках мали сидіти чужинці; тож треба було показати Європі, як добре виглядають в'язні в Советському Союзі. Це також прояв своєрідної комуністичної діалектики. Навіть на суді під час перерв нам вносили на тацях бутерброди з розкішною ковбасою та тістечка, щоб наочно бачили ті самі чужинці, як тут дбають навіть за таких контрреволюціонерів, то що ж уже казати за звичайних советських промадян.

І це, треба сказати, робилося тоді, коли, як я довідався згодом, у місті той самий советський громадянин з труднощами міг купувати тільки чорний хліб, а про такі ласощі, як ковбаса й тістечка міг тільки мріяти, бо їх не було.

Уже повним ходом ішла і колективізація і індустріалізація.

Вирок закінчили читати десь близько опівночі. А була Великодня ніч. Під ріденькі великодні дзвони з Римарської вулиці я йшов до сестри на Сумську вулицю.

За самий зміст цієї судової справи тут не буду говорити. Це має становити тему окремої моєї праці, а тут тільки зазначу, що на лаві підсудних сіло 45 чоловіка: два академіки, а решта професори, інженери, лікарі, агрономи, письменники, кооператори і педагоги. Поза цими сорока п'ятьма тисячі, коли не десятки тисяч людей у цій справі були без суду заслані до різних концтаборів на півночі СРСР, попередю добре висидівшись по різних в'язницях, а чимало, можливо, і розстріляно. А ці 45, що сиділи на лаві підсудних, були засуджені на різні терміни суворої ізоляції від трьох до десяти років.

Мені дали 3 роки суворої ізоляції, але умовно. З таким присудом зо мною було ще всім чоловіка, тим то ми по суді вийшли зразу на волю.

Про один тільки епізод я мушу коротко згадати тут, бо він вирішив характер дальшої моєї життєвої долі під Советами, а докладніше про нього буде в згадуваній окремій праці:

На суді, коли мене допитували, я під кінець допиту сказав, що я й багато підсудних, що сидять зі мною на лаві підсудних, у своїх передсудових свідченнях понаписували багато неправди. А слідчий мене попередив, що коли я таке скажу на суді, то хоч суд і виправдає мене, а ГПУ заарештує мене знову. Так воно й сталося згодом, про що й буде мова далі.

ЗНОВУ НА ВОЛІ

На науково - педагогічну працю після суду я вже не міг повернутися. Заборонено. І взагалі треба сказати, що в Советському Союзі людині з надщербленою політичною репутацією, тобто такій, що побувала в ГПУ, хоча б і зовсім невинній ні в чому, не вільно вибирати праці до своєї вподоби, і такій людині живеться дуже важко, і морально і матеріально. Я це цілком відчув на собі, — і це видно буде з дальшого. Таке саме я спостерігав і на інших. Не тільки справді вчинений політичний злочин, а навіть тільки саме перебування під арештом в ГПУ, а пізніше в НКВД, не прощається цілком у Советах такій людині до кінця її життя, усупереч наявним большевицьким таки законам. Така людина на обліку, і цього досить. Під час широко застосовуваних так званих масових арештів вона знову потрапляє до в'язниці, добре, якщо тільки на якийсь час, а то й, залежно від загальної внутрішньої політичної ситуації, і на заслання, а то й на цілковиту ліквідацію. Число людей, покараних звичайним прилюдним, гласним судом проти тих, що їх покарано ухвалами так званих „трійок“ ГПУ - НКВД, дуже невелике. Часто-густо заарештовують людину, і від того часу вона зникає безслідно невідомо куди, бо губиться будь-який зв'язок із цією людиною навіть для найближчої родини. Характеристичне для Советів ще й те, що часті амнесії з приводу чи то жовтневих свят, — роковин жовтневої революції, — чи інших якихось визначних подій, ніколи не застосовуються до політичних в'язнів, а тільки до карних злочинців. Та навіть і порядок відбування кари для цих двох категорій ув'язне-

них різний. З практики кримінальних судів часто можна спостерігати, що судять карного злочинця, якого, скажімо, два-три чи чотири роки тому засуджено було на десять років.

У травні 1930 року я почав був працювати, як науковий співробітник Науково - дослідного Інституту торфової промисловости. Цей Інститут невдовзі перед тим перейшов був до нового приміщення, колишній готель на розі Безаківської вулиці й Шевченківського бульвару, і пристосовував його до своїх потреб. Потрібні були лябораторії, а для того кваліфіковані робітники прорубували підлоги, пробивали стіни, щоб підвести воду, газ, поставити вітрогони, витяжні шафи, лябораторні столи тощо. Це забрало багато часу. А співробітники тим часом працювали в двох чи трьох примітивно зладнаних кімнатах. А вже 1931 чи 33 року йому довелося вибратися з цього приміщення, бо вийшов декрет звільнити всі колишні готелі. Уся робота, виходить, пішла надаремно.

Літо минало спокійно. Хотілось спочити, але не було що про це думати. Мій добробут був помітно підірваний. Я був обмежений у праці. Зарібку почало бракувати. Довелося продавати речі. Відчувалася втома, і я справді почувався надщербленим. Мені було тоді 38 років, але в наслідок пережитого за останній рік вже помітно почала пробиватися в мене сивина.

Признаюся, що довший час не міг я спокійно згадувати про цей час сидіння у в'язниці, допити, суд, і про те, що стільки наших цінних, талановитих, милих людей фактично загинуло тільки за те, що надмірно любили свій край, свій нарід, свою мову, культуру, а оповідати не міг без того, щоб до горла не підступали спазми, а на очах не з'являлися сльози. І

тепер часто густо серце стискається, коли згадаю за тих людей, міркуючи, скільки то могли б дати вони корисного нашій багатостраждальній Україні. Тим часом загальне життя помітним кроком котилося до переднепівських часів військового комунізму. Крамниці спорожніли і кількість їх зменшилася принаймні наполовину. Промисловий крам зник, з'являючись тільки час від часу.

ТРЕТІЙ АРЕШТ

Минуло літо, надійшла осінь. 14 жовтня пішов я з дружиною до мого приятеля Володимира Кіндратовича Залізняка на день його народження. Повертаючись додому о 1-ій годині вночі і підходячи до свого будинку, побачили ми коло своїх воріт високу людину в сірому плащі з піднятим невисоким коміром. Майже пошепки спитала вона нас, де тут мешкає двірник. Я відповів, що двірника в нас немає, а є тільки господар будинку, що сам виконує ці функції, і показав, де він мешкає, а самі пішли до хати. Я зразу роздягнувся й ліг. Дружина тим часом іще не лягала. Вона помітила через вікно якийсь рух на подвір'ї. Погасивши світло, вона справді побачила, що хтось спочатку зайшов до сіней, а потім вийшов і став перед входом до будинку. Припускаючи, що то злодій, вона відчинила вікно й запитала, що йому потрібно. Але він наказовим тоном запропонував їй зачинити вікно. Трошки згодом дружина побачила силуети ще двох людей, і один із них був із рушницею в руках, і всі троє зайшли до сіней. Іще момент і почувся стукіт у двері з чорного ходу, у кухню. Дружина, засвітивши електрику, вий-

шла відчинити. Ще мить і передо мною стояв той самий у сірому плащі, з револьвером у руці, скерованим на мене. Стереотипне запитання про автентичність моєї особи, і мені запропоновано одягнутися. Почався трус. Кінчивши трусити десь по п'ятій годині ранку, людина в сірому плащі показала мені свій мандат. У ньому значилося, що це «уполномоченный ГПУ т. Юровський», а далі „независимо от результатов обыска арестовать”. Склав протокола, забрав із собою дещо з паперів і книжок та загадав виходити. Попрощавшись з родиною, я вийшов. Отой, що був з рушницею, повів мене до районної міліційної дільниці, а Юровський пішов кудись інде на „роботу”. У міліції було вже чимало таких, як я, і між ними був лікар Солнцев, отой, що тепер перебуває в еміграції й у якомусь нещасливому випадку позбувся ноги. Незабаром нас відвезли вантажним автотом до ГПУ на Катерининську вулицю в Липках. Там я в величезній залі колишнього будинку великого князя Михайла Олександровича застав силу силенну народу, що де-далі все прибував. Тієї ночі відбувався так званий масовий арешт і до цієї залі звозили арештованих з усіх кінців і районів міста. З видатних людей я побачив там також і Любинського Миколу Михайловича, колишнього нашого міністра чужоземних справ Української Народної Республіки за Центральної Ради, що укладав Берестейську угоду з німцями 1918 року й інших, але ліпше прізвищ їх тут не згадувати.

Десь близько 10-ої години почали нас розвозити до Лук'янівської в'язниці. Я потрапив знову до СК, до загальної камери ч. 16. Над вхідними дверима камери зберігся був ще напис з царських часів старим російським пра-

вописом: «Камера Номер 16 на 16 мест». Але коли я увійшов туди, то був дев'ятдесят третій, а пізніше прибавилося ще щось із тридцять душ. Тут здебільшого були такі, що вже довгий час сиділи, не свіжі, і то знову таки переважна більшість української інтелігенції. Серед них був правник Яструбецький. Саме його я згадую, бо цього в'язня не забуду до смерті. Він мав тоді 49 років, але виглядав, наче йому було вже понад 60. Зовсім сивий, худий, виснажений до краю, жовто-сірого кольору, і весь час скаржився на свою долю, переказуючи, чого йому довелося вже натерпітися. Видно було, що його нервова система була розхитана вкрай. Одного разу пізніше, вдосвіта, що тільки почало на світ благословлятися, коли ще всі спали, я почув якесь ненатуральне харчання. Підвівся. Харчання доносилось з другого кінця нарів при протилежній стіні, саме звідтіля, де мав місце правник Яструбецький. Усі покотом, і на нарах, і на підлозі спали. Я встав і ледве пробрався до нього. Він лежав навзпак, очі закриті, обличчя пройняте муками, із зморшками під очима й затиснутим ротом, а в оголених грудях його стирчала шпилька, ота шпилька, що нею дами колись приколювали бриля до волосся. Я висмикнув її. Виступило трохи крові. Цигарковим папером я заліпив те місце. Через вартового викликали згодом лікаря. У полудне прийшов фельдшер, оглянув, нічого не сказав, пішов, і на цьому ця справа скінчилася. Коли мене забрали з цієї камери, правник Яструбецький ще залишався там, і що з ним було далі, мені невідомо.

На допити мене цим разом почали викликати тижнів через два-три. З перших допитів я не міг зорієнтуватися, чого від мене хоче

слідчий Смірнов, між іншим також жид із проходження. На перших допитах точилися розмови в тоні взаємної прихильності на загальні теми — педагогіки, літератури, національне питання, і я ніяк не міг добрати, що то воно й до чого йде. Пізніше перейшли на політичні теми — політичні системи, колективізація, індустріалізація, нарешті злегка почав він закидати про те, що було б не зле, коли б я взявся співпрацювати з ними в ділянці технічній, промисловій. Отоді я збагнув, до чого він гне. Треба сказати, що раніше також були такі „співпрацівники”, чи, як їх називали, „сексототи” — „секретные сотрудники”, але то були здебільшого добровольці, що самі зголошувалися до цієї брудної роботи, або поодинокі завербовані, а відтоді почалося вже відверте вербування, що з часом набуло масового явища. На цю пропозицію я відповів, що до цього не надаюся. Іще якийсь час ішли спокійно намовляння, умовляння з обіцянками доброго спокійного і достатнього життя. Коли ж я категорично відкинув цю пропозицію, наші далші розмови перейшли з тону взаємної прихильності на тон взаємної неприхильності. Почалися крики, погрози, залякування, але вони ні до чого не довели.

Я молив і тепер молю Бога і дякую Йому, що він не допустив мені заломання мого духу, я безмірно вдячний Йому за те, що не допустив стати мені в якійсь мірі співучасником злочину, що кваліфікується, як злочин проти людськості. Я особисто знаю кількох поважних наших громадян, що в таких випадках не встояли і здали позиції. Вони пізніше не зробили для своїх людей нічого злого, але самий факт залишається фактом. Хай їм Бог простить це.

Коли ні до чого не дійшло між нами й на дальшому допиті, слідчий Смірнов раптом склав обвинувальний протокол і виставив артикул 54 - 10 Карного Кодексу, що кваліфікував мені агітацію проти Советської влади, хоч на попередніх допитах жадним словом не говорилося про це і жадних закидів у цьому напрямку не робилося. Далі допитів не було, а 5-го грудня мене випустили з в'язниці, взявши підписку про невиїзд із міста.

Я далі став до роботи в тому самому науково - дослідному інституті торфової промисловости, одержавши платню за весь час сидіння в ГПУ. Тут зайшла була зміна в тому, що, замість директора, академіка Опокова, директором став якийсь Торгоненко, людина без освіти, але з партійним квитком у кишені, а академік Опоков 1933 року загинув на півночі ССРСР, на засланні, не то наклавши на себе руки, не то помер якоюсь іншою насильницькою смертю, про що неможливо було довідатися.

ЧЕТВЕРТИЙ АРЕШТ

У праці в цьому Інституті минав грудень. Якось дістав я від директора Інституту завдання написати радіо-лекцію про торф. Написав і здав. Лекція комусь там сподобалася й директор загадав написати другу на тему: „Що можна добути з торфу?” Зібравши потрібний матеріал, я вже дещо був написав, а 3 січня ввечері сів із тим, щоб остаточно виготовити її і на другий день на визначений час здати. Робота йшла добре. Підійшла одинадцята година й мені залишилося посидіти ще якусь годину, півтори, щоб остаточно закінчити. Коли це зразу десь по одинадцятій годині стук у двері на кухні, а за якийсь час звична вже картина. Зайшов

до хати „уповноважений ГПУ” з револьвером поперед себе, а за ним з рушницею салдат жандармерійної фельд’єгерської частини ГПУ і, як понятий, домовласник. Трафаретні запитання про автентичність моєї особи, а далі — трус, трус ретельний, дармащо так само ретельно трусили тільки два з половиною місяці тому. Черга до дитячої кімнати дійшла десь близько п’ятої години ранку. Я підійшов до ліжечка хлопчиків; їм тоді було — одному 8 років, а другому — 5 років. Вони не спали й тихо плакали. Виявилось, що вони давно вже були прокинулися, але лежали нишком і прислухалися до звичного їм явища протягом останніх двох років, а коли ми гуртом зайшли до їхньої кімнати, то вони принишкли. Повотузився „уповноважений” і в цій кімнаті чимало, але нічого тут цікавого для себе не знайшов. Обмежився тільки рукописами, книжками та фотографіями, що він їх визбирав у моему кабінеті.

Трус закінчився близько шостої години ранку і салдат повів мене пішки до ГПУ. Я потрапив до знаної вже мені камери ч. 2 у „тюрподі”.

Тут між іншими в’язнями був проф. Манжос, з фаху деревообробник. Я його знав раніше тільки з його друкованих праць, а тут довелося познайомитися особисто. Це дуже мила була людина. Мушу коротенько спинитися на проф. Манжосі, бо його доля становить дуже цікавий і характеристичний випадок з людських і родинних взаємин, що їх виробила советська система й діяльність ГПУ. З проф. Манжосом я просидів у цій камері щось із десяти днів. Одного разу його покликали на допит. Довго його не було, і тільки пізно ввечері, нарешті, повернувся. На допиті слідчий

оповів йому одну анекдоту і запитався, чи він знає її. Проф. Манжос ствердив, що знає, а на запитання, кому він оповідав її, сказав, що ніколи й нікому цієї анекдоти він не оповідав. Слідчий напосідав, щоб той пригадав собі, і ото з тим тримав проф. Манжоса мало не 8 годин. А коли нічого не вийшло й проф. Манжос стояв на своєму, що він не анекдотиста й ніколи взагалі не оповідав анекдотів, слідчий відпустив його до камери, наказавши подумати й пригадати. Оце оповівши мені, проф. Манжос зазначив, що він таки не пригадує, щоб кому-небудь переказував цю анекдоту. Поговоривши ще про дещо, ми послули. Вранці, коли я прокинувся, проф. Манжос уже не спав. Він зразу звернувся до мене і сказав, що вночі, довгий час не спавши, згадав, що він таки оповідав цю анекдоту, але тільки вдома під час обіду, коли за столом, крім його самого, були тільки дружина та теща. При цьому він розказав про своє родинне життя. Теперішня дружина його — це вже друга. З першою він розійшовся по-доброму, за взаємною згодою, і обидвоє познаходили собі інші пари. Отож як не прикро, а доводиться припускати, що в даному разі доказали на нього або теща, або дружина, бо нікому чужому він не оповідав цієї анекдоти.

Багато років пізніше я довідався про кінцеву долю проф. Манжоса. Його протримали в ГПУ майже рік. Коли він після ГПУ, украй виснажений, брудний і завошивлений повернувся додому, то виявилось, що його друга дружина вже вийшла заміж за іншого й не пустила його до хати. Тоді він пішов до першої дружини, хоч і знав, що вона живе з своїм другим чоловіком, але розлучалися вони по-доброму, і стосунки були не зіпсовані, дружні.

Застав він їх обидвох удома. Вони гостинно прийняли його, дали свіжу білизну, — він помився, довів себе до ладу, потім нагодували. Посидівши трохи, хоч ті й пропонували йому залишитися покищо в них, поки він улаштується, він подякував, попрощався, і вийшов від них. Був це не то четвертий, не то п'ятий поверх. Тільки зачинились за ним двері, він кинувся у міжсходовий простір і розбився на смерть.

Друга людина, що з нею я познайомився в цій камері, був лікар - терапевт Вішневський, що жив і лікарював на Подолі в Києві. З цим лікарем я через два місяці знову збігся в одній камері вже в Лук'янівській в'язниці, тим то ще повернуся до нього пізніше.

Приблизно по десятиох днях з цієї камери мене забрали і не допитуваного ще перевезли до Лук'янівки. Тут я дістав місце в камері ч. 8 на партері СК. Людей так само було багато. У канцелярії чергового в'язниці мені впала в око таблиця, де вписується „рух в'язнів”, тобто, скільки їх є даного дня. Тоді значилося понад чотири тисячі, а ціла Лук'янівська в'язниця за царських часів розрахована була не більш, як на вісімсот душ, а прибудов жадних не зроблено, якщо не брати до уваги одного невеличкого будиночка, збудованого вже за советської влади, у південній стороні в'язничної території. Цей невеличкий будиночок має посередині широкий коридор, куди може заїжджати авто („чорний ворон”), а по обидва боки по чотири малесенькі й низенькі камери, де людина не може стояти виставшись, а тільки зігнувшись, бо вони дуже низькі, а долі на два-три сантиметри налито води. В'язня завозять автом у коридор і він з

дверей автомашини потрапляє просто в двері одної з цих вісьмох камер.

У своїй новій камері № 8 я довідався, що в ГПУ почали широко застосовувати жорстокі тортури. Б'ють, садять на „стілець”, тримають у темному підвалі з пацюками, становлять у воду мало не по коліна, висмикують бороду й волосся тощо. Для мене це була новина. Мені найперше незрозуміло було, що то значить: садять на „стілець”. А ось, кажуть, посадять на „стілець” та й сиди собі, поки не скажуть встати, або й знімуть зі стільця. „Ось той чорнявий”, і вказали мені на одного, як я дізнався, трамвайного робітника - вагоновода, „просидів уже дев'ятнадцять діб поспіль, день-у-день і ніч-у-ніч”. При найбагатшій уяві важко було усвідомити собі, як то можна це робити, і як людина витримує. Пізніший досвід дав мені про це цілковиту уяву й я переконався, що людина найвитриваліша „тварина” в світі. Того, що може перенести людина, жадна тварина не знесе.

Через два дні перевели мене в тому самому СК і на тому самому партері, тільки в іншому коридорі, до одиночки № 7. Хоч це була й одиночка, але тут уже був Баранов Іван Іванович, росіянин, колишній студент Київського Політехнічного Інституту, а тоді працював, як технік, у трамвайних майстернях ім. Домбала, таки тут у Києві на Васильківській вул. Надвечір підкинули нам іще проф. Отглоблїна Олександра Петровича, майбутнього видатного українського історика, а на другий день додали проф. Цюкана, галичанина. Був іще п'ятий, але прізвища його не пам'ятаю. Якийсь простенький собі робітник.

ПЕРШИЙ СТИЛЕЦЬ

Перший раз покликано мене на допит, точно не пригадую, десь 17 січня. Процедура викликання в'язня з камери, чи то на допит, чи коли зовсім забирають з цієї камери, така: відхиляється бляшана затулка від маленької круглої дірочки в дверях, що зветься „вічко” і крізь яку з коридора все видко, що робиться в камері, а з камери не завжди можна спостерегти, що хтось дивиться в те вічко, та чийсь голос вигукує прізвище, а потім, коли на допит, то „собирайся на допрос”, а коли зовсім, то після прізвища — „собирайся с вещами”, а за якийсь час відчиняються двері і забирають вигукуваного із закликком: „вылетай”.

Був іще інший спосіб виклику. У вічко вигукує, приміром, «кто на „Т”?» Усі, що мали прізвища на «Т», повинні були їх виголошувати, і коли приходило до потрібної людини, тоді йшло „собирайся на допрос”, або „с вещами”. Так і на інші літери.

Отак 17 січня раненько, о годині 6-ій, мене вигукнули, а за 5-10 хвилин я „вилетів” з камери й мене повели до автомашини.

У конторі чергового в'язниці я зустрівся з проф. Гладким Миколою Дмитровичем: його також викликали на допит. Виявляється, він сидів уже від 17 жовтня 1930 року. Незабаром нас разом повезли відкритим автом до ГПУ. Хоч я мав на собі бекешу й шапку, та мороз із смалким вітром таки добре пробрав мене, поки ми переїхали отих п'ять кілометрів, що відділюють Лук'янівську в'язницю від Катерининської вулиці в Липках, де містилося Обласне ГПУ.

У ГПУ завели нас до камери № 1 в „тюрподі”. Це була тоді перехідна, так би мовити,

транзитна камера. До неї звозили викликаних на допит, а звідсіля водили до слідчого, а після допиту, якщо назад до в'язниці, то знову до цієї камери, а потім партіями, відкритим автотом або „Чорним вороном”, вже до в'язниці.

Десь о годині восьмій я вже сидів перед слідчим. Це був якийсь Андреев. Після формального виповнення анкети й кількох запитань про те, кого я пам'ятаю із співпрацівників у Школі Міліції з 1922 - 23 року, він сказав так: „Ну, тепер розказуйте”.

Я забув раніше сказати, що тільки під час СВУ слідство провадилося українською мовою. Пізніше всі „уполномоченные ГПУ”, навіть ті, що тоді говорили й провадили слідство українською мовою, перейшли на російську мову, і деякі навіть протестували, коли їм відповідали українською мовою. Але я ніколи не переходив на російську мову, заявляючи, що я сиджу в українському ГПУ, а тому маю право говорити своєю мовою.

У реченні „ну, тепер розказуйте” відбивається ціла система праці ГПУ. Заарештованому в'язневі ніколи, або принаймні довший час, не виставляється обвинувачення, а він сам мусить знати, за що його заарештовано, і признатися „в своїй провині”. Дарма, що тоді вже був закон, за яким в'язня не можна було тримати більше, як два місяці, не подавши йому конкретного обвинувачення й не виставивши певного артикулу з кримінального кодексу. Закон той невідомо для кого написаний; тільки не для ГПУ. В'язень може любісінько сидіти і півроку й рік, не знаючи, чого від нього хочуть і яку йому провину закидають. Відомо бо, що навіть правдивий злочинець, не буди певним, що судова влада знає про його вчинок, таїться й не виказує його. А щодо політичних „злочин-

ців” в Советському Союзі, то при масових арештах, коли за одну ніч забирають по кілька сот людей, то справді переважний відсоток із заборонених, на яких арешт звалюється, як сніг на голову, ні сном, ні духом не відають, чого від них те ГПУ хоче, тим то потрапляють у дуже скрутне становище, доставши вимогу просто „розказувати”, а про що, невідомо.

Крім того, коли вже доходить до визначення обвинувачення, а це може бути тільки обвинувачення в контрреволюції, у різних її модифікаціях, то ГПУ ні в найменшій мірі не намагається довести в'язневі його контрреволюційного вчинку. Воно тільки категорично ставить обвинувачення. А в'язень у своїх інтересах докладає всіх зусиль, щоб виправдатись і довести, що він того злочину не вчинив. Отож і набув широкого вжитку в Советах і дуже поширений анекдотичний вислів „доведи, що ти не верблюд”, як тому зайцеві з анекдоти, що тікав за кордон, бо всіх верблюдів за розказом мали скарати на горло, довелося б доводити, що він таки справді не верблюд, а заєць.

Щождо самого характеру злочину, то ГПУ-НКВД неухильно керується марксівською формулою переходу кількості в якість. Необізнаній людині це не зразу можна й зрозуміти. А воно ось що означає в інтерпретації мого слідчого ще за часів слідства в справі СВУ — Южного. Коли людина щось задумала й у її голові ця думка набула певної постійності й сталості, то за якийсь час вона кількісно зростає до того, що перетворюється в дію, тобто в якість.

Отака примітивна філософія й керувала злочинною **проти людства** діяльністю, як це пізніше визначив стосовно нацистських німецьких

діячів за часів Гітлера Нюренбергський міжнародний суд. А большевицькі вожді чинили, і досі чинять такий злочин, і ніхто їх не карає — демократичний світ мовчить.

Повернуся до свого першого допиту 17-го січня 1931 року в цьому четвертому нападі на мене ГПУ.

На пропозицію „уповноваженого” Андреева „розказувати” я сказав, що не маю чого йому оповідати, а якби й оповів йому що, то воно буде далеке від того, що його цікавить. Він нічого більше не сказавши, натиснув електричну кнопку, взяв маленький папірчик, щось написав, а коли ввійшов жовнір з рушницею, дав йому цей папірчик і заловів мене вивести. Ми вийшли, пішли коридором і він завів мене до іншої кімнати; власне, не кімнати в розумінню цього слова, а, я й не знаю, як її назвати, — кімнати перед кльозетом (відходом). Перше, що я тут побачив, коли відчинилися передо мною двері, то незвичайного вигляду людину. Невеличкий на зріст чоловічок стояв напівзігнувшись і спершись обома руками на свої ноги над колінами. Волосся на голові скуйовджене, блідожовте маленьке обличчя з вусиками і маленькою клинком борідкою, каламутний погляд очей. Коли я ввійшов, голова його повернулася набік, у напрямку вхідних дверей. Він глянув на мене напівбожевільним поглядом. Яблуневі кульки його очей ліниво, поволі пересувались у своїх гніздах. Він дивився на мене, але з його байдужого погляду видно було, що він не зовсім ясно здає собі справу, що він бачить перед собою.

Це був лікар Вішневський, старший брат того лікаря Вішневського, що я з ним зустрівся був у камері ч. 2 в „тюрподі” і маю про нього ще пізніше говорити.

Решта людей, а їх тут було чоловіка із дев'ять - десять, тихо, сумирно, сиділи на стільцях. Так ось він, той „стілець” — пронеслася думка в голові. Вже один вигляд тих людей, що сиділи тут, давав мені попередню уяву про нього.

Мені вказано місце і я сів у цій кімнаті. Це була чималенька кімната з голими стінами, тільки стояло в ній кілька простих лав і осліпчиків, а на них сиділи люди. Біля дверей сидів озброєний рушницею, а бувало пізніше — револьвером, вартовий жовнір. Що дві години вартовий мінявся, тим то й тут була змога робити спостереження, які то люди бувають серед звичайних виконавців чужої волі... За якийсь час, щоб зрізноманітнити почування тіла, я заклав ногу на ногу, але зразу дістав зауваження-наказ спустити її і сидіти так, поклавши руки на коліна. У кімнаті було досить тепло і можна було б скинути бекешу (бож надворі була люта зима), — все таки було б легше, але цього зробити не вільно було: — треба було сидіти так, як прийшов. Розмовляти з сусідами, навіть пошепки, було суворо заборонено, тим то людина цілком віддавалася сама собі. Залишалось тільки сидіти і думати.

Згадався мені допит у слідчого Смірнова в листопаді минулого року, його крики й погрози на мою відмову „співпрацювати”, згадалася підписка про невіїзд. Отже, мабуть, відтоді й почато готування чогось нового проти мене, але що воно змонтовано, яку, за поширенням у Советах висловом, „пришито” мені справу, я не міг додуматися.

Для курйозу зазначу, що один в'язень на допиті сказав слідчому, що він не знає, яку йому справу він „пришив”. На це слідчий сер-

дито відповів „я не портной и ничего не шью”.

О пів на другу вполудень принесли обід. Кожному дали борщу, до речі дуже смачного, але налитого в тарілку тільки точно до першого її загину, якихось 8-10 ложок, і кусник хліба на грамів із 150, і більше нічого.

Щоб не повертатися більше до харчування на стільці, скажу, що отак було щодня і ввесь час. Уранці і ввечері нічого не давали, тим то ото і вся їжа була на цілу добу до пів на другої години в полудне другого дня. Воду можна було пити з кранта в убиральні, куди нас ввели також за розкладом тільки о 7 год. вранці й о 7 год. ввечері. тільки не до тої, що поруч була, бо то для чинів ГПУ, а до іншої на коридорі. Курити заборонялося зовсім, навіть в убиральні (відходку).

По обіді, надвечір, привели до нас кількох військових. Серед них я пізнав колишнього з царської армії полковника Баковця, що з ним працював я на піхотних військових курсах 21 - 23 року. Але цей полковник посидівши годинку - дві витягнув з кишені папір і олівець, щось написав і подав вартовому. З його рук ця записка пішла кудись далі, а через годин дві Баковця викликали на допит і він більше не повертався. Решта залишилися сидіти. Треба думати, що він дав згоду „признатися” й його забрали зі „стілця”.

Надійшла перша ніч. Захотілося спати, а не вільно. Довелось бадьоритися. А тут уже не раз вартовий вигукував то одному, то другому, щоб не затуляв очей. Наспіла вже й глупа ніч. Не мавши досвіду в тому, я вирішив так якось непомітно передрімати собі сидячи. Ну, погукає собі трохи вартовий, хай гукає, — у тому його праця, — я тоді розтулятиму очі, — міркував я собі. Не мавши в тому досвіду, я

й почав подрімувати. І не зчувся, як очі закрилися, але сидів твердо. Коли раптом почув великої сили удар у підборіддя, а в очах побачив свічки, справжнісінькі свічки! Ось де вона народня мудрість! «Як дам тобі, то аж свічки тобі постають» — каже народне прислів'я. Я знав цей вислів, та й хто його не знає, але самих свічок в очах я не бачив зроду. А то ось і побачив, і то в кожному оці, справжнісінькі з полум'ям, наче художньо вимальовані.

Виявилось, що то вартувий, побачивши, що я придрімав, потихенько підійшов і кулаком всадив мені у підборіддя. Пізніше я бачив такі експерименти над іншими. Гидка й сумна картина. Цей експеримент зо мною відбив мені сон на довший час. І взагалі я далі намагався не наражатися на це і пильнувався не затуляти очей.

Доба пливла за добою, а я сидів. Сон набігав нападами і тоді дуже хотілося спати, і то здебільшого ночами, а дні минали легше. Денне світло впливало ліпше і менше хотілося спати.

На початках я намагався розважати себе думками. Дещо згадував, дещо обдумував, дещо обмірковував у думках, але переконався, що це даремна річ. Систематичного нічого не залишалося. Думки перепліталися, скакали, перескакували, і врешті виходить сумбур, хаос. До того ж я не знав, скільки ж то доведеться сидіти і чи взагалі я побачу світ, чи буду жити. Зі всього видко було, що то закроїлося на щось довготривале, широкое. Я врешті, можна сказати, перестав думати поважно. Та й фізичне становище після кількох діб безсоння вже було таке, що настроювало не до поважного думання. Правда, я передніше й пізніше все намагався доміркуватися того, який черговий

закид зфабрикувало мені ГПУ, але то нічого не дало.

Ще за лікаря Вишневського. Його забрали на другий день. Коли його викликали, він до дверей буквально рачки доліз, а перелізши поріг, назавжди зник з моїх очей.

Одного разу вранці, як заведено було, нас повели до убиральні. На коридорі ми зустрілися з іншою партією „в'язнів”, і серед них я побачив **Любинського** Миколу Михайловича. І він запримітив мене. Проходячи повз мене, встиг шепнути, що він також сидить на стільці.

Якось на другу чи на третю добу, згадав я, що той військовик Баковець щось писав, а потім і не повернувся на стілець. І одночасно згадалося, як слідчий Смірнов пропонував мені „співробітничати” з ГПУ. Ото тоді й спала мені грішна думка, чи не дати мені згоду на те й позбутися мук на стільці, а може ще й гірших згодом, коли стілець не pomoже. Подумавши трохи я вирішив: написати, що згоджуюся „співпрацювати”, щоб викликали, і тим урізноманітнити становище, а там знову відмовитися. І подумав собі: «а що. як заламаюся? — а що, як так обласкає, як вони уміють, і я таки справді дам згоду?» Тим більше, що то було вже на другу, чи на третю добу, і бажання поспати могло звабити. Довго міркував я і поставив собі твердо: ні! Написати — напишу, але згоди не дам коли викличуть. І написав, але не теперішньому слідчому Андрееву, а тому самому колишньому — Смірнову, й передав через вартового. Але, мабуть, через те, що я був переданий до інших рук, то Смірнов не зареагував. А може просто не повірив, чи була, може, якась інша причина, але так моя записка не викликала жадної реакції й я далі зали-

шився на стільці. І вийшло, дякувати Богові, на добре.

ВОЙОВНИЧИЙ ДОПИТ

Минала п'ята доба. Уночі, десь о годині другій мене покликали на допит. За п'ять хвилин я вже сидів перед слідчим Андреевим в його кабінеті. Він поглянув на мене й промовив: «Я вас слухаю». На це я йому відповів, що не маю чого казати, а через те нема чого й слухати. Це його роздратувало й він почав кричати й лаятися. Нарешті, скочив зі свого місця, рвучкою ходою обійшов стіл і поза мене. У цей момент мені видалося, що в його руці щось заблищало, наче металеве. Чи не револьвер, — промайнуло в думці... Машинально, напівсвідомо, більше, мабуть, керуючись інстинктом самооборони, я вхопив зо стола важкий мармуровий пригніток і повернувся до нього, піднявши до гори, навідмаш, праву руку з пригнітком. Ми стояли один проти одного, як ті півні, що роблять стійкову павзу, щоб, пересапнувши, знову кинутися й уразити в заздалегідь визначене собі місце. Так стояли ми мовчки якийсь короткий час. Запал в Андреева минув і він поволі пішов до свого місця, сів і щось поклав у шухляду. Тим часом і я повернувся до стола, поклав на нього пригніток, і собі сів. Обопільна мовчанка. Далі електричний гуздик, поява жовніра й усне розпорядження відвести мене на старе місце, — на стілець. Дні далі попливли слимаковим темпом. У такому становищі час пливе дуже поволі. Кожна хвилина відбивається в свідомості й не може проминути непомітно. Нудно й сумно.

Почав дошкуляти голод. Дитиняча порція

борщу та скибочка хліба на добу тільки дробили й ще більше роз'ятрували голод. Дуже хотілося їсти. Іноді важко було вирішити, що переважає — сон, чи голод. Часами облудно гадалося, що коли б тільки поїсти добре, то й безсоння легше було б зносити. А бувало, особливо ночами, що віддав би все, щоб тільки передімати хоч би якихось півгодини. А тут навіть повік не маєш права спустити. А вони, як на лихо тобі, самі спадають, і доводиться напружуватися, щоб очі весь час були відкриті. А то раптом відчувалася якась терпкість у цілому тілі й тоді нестерпно хотілося побути принаймні в горизонтальному положенні, тобто бодай кілька хвилин полежати, витягнутися, навіть і на камінній підлозі.

НАГЛЯДАЧІ

Треба сказати кілька слів про наглядачів, — цих сліпих виконавців злої волі свого начальства. Раніш то були звичайні салдати так званого фельд'єгерського корпусу ГПУ, а того часу, тобто 1931 року, коли ГПУ розгорнуло широкі операції й вирішило рішуче викоринити будь-які прояви „контрреволюції” та розчистити шлях „генеральній лінії” партії, воно притягнуло собі до помочі курсантів своєї спеціальної школи міліції якогось вищого типу, що містилась за Солом'янкою, у так званому бактеріологічному городку. Отож курсанти цієї школи й були виконавцями всіляких езекуцій над політичними в'язнями, а також вартували тих, що сиділи на „стільцях”. Усі вони говорили російською мовою, хоч деякі з них були й українці з походження. Між ними були різні люди, то з твердішим серцем, то з м'якшим, але

здебільшого дуже жорстокі й ретельні виконавці наказів. Розуміється, так можна думати, вони робили зі страху, бо й їм чимало перепадало, коли начальство зазначало, що хто-небудь із них робить якісь полекші в'язням.

Згадаю двох із них. На жаль, прізвищ я їх не знав. Один, досить молодий хлопець, відбуваючи свою чергу при нас, що сиділи на „стілцях”, не шкодуючи своєї горлянки, без перестанку по-військовому виголошував якусь команду. Не знаю, що ним керувало, чи бажання підбадьорувати нас, щоб не так хотілося нам спати, чи, може, бажання вислужитися перед начальством, що час від часу переходило через нашу кімнату, ідучи за своєю потребою до уборальні, і тому могло спостерігати його працю.

Другий — була людина середнього віку, з большевицьким орденом на грудях. Він чергував за весь час тільки раз, уночі, дві години. Змінивши попереднього вартового, він якимось зразу увійшов у контакт із нами. Підсів ближче і заговорив, висловивши нам співчуття. Нас мучила спрага; він, доставши свою чашку, дозволив нам напитися води з кранта в сусідній уборальні. Нарешті, дозволив нам за чергою, обережно, щоб йому самому не пійматися, потрохи передімати. Дотримуючись обережності, ми попідсувались один до одного ближче, щоб вразі, коли б хто зайшов, можна було сусідові штовхнути того, хто за своєю чергою дрімав. Ми самі, пройняті його чулістю, пильнували, щоб з того не вийшло йому якої неприємності.

Бесіду, розуміється, провадив дуже обережно. Сказав нам тільки, що в ГПУ багато є таких пунктів, де сидять на „стілцях” і що йому дуже шкода тих людей і тяжко дивитися, як вони мучаться.

Через дві години його змінили і більше я його не бачив.

ДЕНТИСТИЧНИЙ ДОПИТ

На восьму чи дев'яту добу мого сидіння на „стілці”, пізно ввечері, десь о годині 11-12, мене знову покликано на допит. Коли я сів перед слідчим Андреевим, у цей час хтось іще ввійшов до того кабінету. Я озирнувся і побачив, що хтось із „чинів” ГПУ, але добре розглянути не міг, бо в напрямку дверей був напівсутінок, — лампа під зеленим кльошом кидала добре світло тільки на стіл. Ця людина мовчки пройшлася по кімнаті і в той час, коли Андреев промовив до мене старе: «Я вас слухаю», була десь за мною. А коли я знову зазначив, що зовсім не знаю про що говорити, бо не уявляю собі обвинувачення, у цей момент ця людина, що була за мною раптом вдарила мене в праву щоку. В її руці було щось тверде, бо удар вийшов дуже сильний і концентрований. Я зразу відчув у роті щось зайве, наче я камінців туди набрав. Тут таки я виплюнув... Два зуби, як камінчики, цокнули на підлогу... Крови зразу не так багато було, але пізніше сочилася довший час. Опам'ятавшись, я озирнувся, але за мною вже нікого не було.

Зразу ж по цій операції Андреев сам відвів мене назад на „стілець”. По дорозі я попросив завести мене до убиральні прополоскати водою з кранта рота. Він це зробив, після чого я знову сів на свій „стілець”.

Сівши, я обмацав свої зуби й констатував, що ще два з них досить поважно хитаються. Тільки тут я вже відчув біль, хоч, треба сказати, і не знаю, чим пояснити, не дуже силь-

ний! Пам'ятаю тільки, що цей біль відняв мені сон і довгий час не хотілося спати.

С О Н

Далі тяглися довгі хвилини, години, доби. Люди мінялися, але в мене був уже такий стан, що годі було робити якісь спостереження. У сусідів я бачив розпухлі, як колоди, ноги. Лиця у всіх були дуже бліді, наче висмоктані. Я очевидно виглядав не кращим, але ноги в мене були нормальні, не розпухлі. Загально я почувався, можна сказати, не дуже зле. Свідомість ясна, відсутність галюцинацій, не було набряклостей. Це треба було завдячувати моїй міцній фізичній конструкції. Але все, що я бачив перед собою, видавалося мені наче заволочене густою сіткою. Пізніше я тільки помітив, що ці жорстокі експерименти відбилися на моїй пам'яті, а найбільше на слухові.

Одного разу привели якогось чоловіка, невеликого на зріст, але дуже гарного на вроду, і посадили біля мене. Пошепки розмовилися. З його слів він був колишній полковник царської армії, а тепер працював за брандмайстра м. Києва. За що його посадили, не знає, але оповів, що дуже багато заарештовано з командного складу червоної армії, не тільки старшого віку, а й молодих, отже, свого вже виховання.

Набігла вже й тринадцята ніч. Як я не бадьорився, як не намагався тримати очі відкритими, а повіки не слухалися та все проти моєї волі опадали. Хоч бери та й сірниками їх підпирай. Побачивши це, вартовий наказав мені встати й стояти. Я встав. Але хіба цим можна було зарадити невблаганному снові. І я заснув... заснув стоячи. А тоді приснився мені сон.

«Широка міська вулиця, яскраво освітлена електричним світлом. Зима. Усе вкрито чистим, свіжим, нерушеним білісіньким снігом. І зверху йде сніг, повільно спадаючи на землю пухкими, ніжними, лабатими сніжинками. Передо мною на чималій віддалі видніється розкішний палац з білими стрункими колонами, вилискуючи своєю білизою в електричному світлі. А я ковзаюся на саночках. Сівши на них, швидко лечу в напрямку палацу. І ось бачу, що санки несуть мене просто на колонах. Розіб'юся, — промайнуло в думці. І я з усієї сили намагаюся загальмувати, стримати санки, а не можу. Вони вітром несуть мене. І ось налітаю на колонах і розбиваю собі лоба».

Стоявши, я таки заснув, а заснувши, упав і таки справді розбив собі лоба до віконного підлокітника, що був недалеко передо мною.

Я зразу зірвався на ноги, а далі, не чекаючи дозволу, сів. Обличчя було скривавлене. У кишені мого сусіда, отого дуже гарного бренд-майстера, виявився ще не уживаний носовик. Цим носовиком він дбайливо перев'язав мені поранене місце.

Передрімавши, я вже довший час не хотів спати. Почало сіріти, на світ благословлятися. Про цей випадок зі мною, про те, що я розбив лоба, треба думати зразу доповів наглядч. Мене покликано знову на допит. Той самий Андреев. Він уже не казав: «Я вас слухаю», а на диво лагідним тоном вивів, що відпускає мене до в'язниці, щоб я відпочив, подумав, згадав усе, а тоді він знову викличе і тоді щоб я йому розповів усе. Довідавшись, що в мене є телефон, навіть зателефонував додому, що можна принести мені передачу до Лук'янівської в'язниці. І з тим повели мене до транзитної камери ч. 1, в „тюрподі“ а звідтіль вантажним

автом до в'язниці. Це була 10 година ранку 30 січня 1931 року, і цей перший стілець тривав рівно тринадцять діб.

ДРУГИЙ, «ПОЛЯРНИЙ СТИЛЕЦЬ»

І ФАЛЬШИВИЙ РОЗСТРІЛ

В одиночці ч. 7, коли я повернувся, залишився був тільки Баранов Іван Іванович. Ні проф. Оглобліна, ні проф. Цюкана вже не було. Тут я застав уже й „передачу” з дому. Поснідавши обережно в міру, після двотижневого голодування, я зібрався лягти спати. Баранов запитав, чи будити мене на обід.

— Обов'язково, — відповів я, і не зчувся, як заснув.

Прокинувся, коли в камері від глибоких сутінків уже було напівтемно, але світла ще не дали. Найперше ображеним тоном я запитався Баранова, чому він не розбудив мене на обід:

— Я вас будив, — лагідним тоном відповів він і оповів, що я встав був. взявся їсти, але в мене це щось негаразд виходило, то він узяв у мене ложку, нагодував, як дитину, і я знову ліг і заснув. Але я нічогісінько з того не пам'ятав. Виходить, пообідав, але до свідомости не приходив. Далі дні й ночі пішли більше менше нормально. Так прожив я спокійно вісім днів. Мене не турбували й наче забули.

Коли 6 лютого того самого 1931 року знову через „вічко” в дверях «собірайсь на допрос», і я поїхав. Камера ч. 1 в „тюрподі”, а потім кабінет Андреева.

Андреев сподівався, що я, наляканий такою езекуцією, по вісьмох днях відпочинку, і перед страхом повторення її, розповім йому все. Але я таки не знав про що говорити, бо най-

меншої уяви не мав, що мені закидають. Тим то на трафаретне: «я вас слухаю» знову відповів, що не маю чого і не знаю про що оповідати. Люті його не було краю. Він кричав, лаявся, загрозив згноїти мене в підвалі, і, врешті, викликав вартового і той повів мене. Повів не до звичного виходу, а вздовж будинку й униз. Відчинилися двері і я ввійшов до якогось великого хліва, прибудованого до будинку. Цей камінний хлів до половини мав стелю, а друга половина без стелі, тільки з дахом покритим бляхою, з чималими дірами. Унизу, у камінній стіні також була велика діра. У цій дальшій половині стояло два ряди ослонів і на них сиділо вже кілька чоловіка, а за ослонами від діри в стіні простягнулася довга фоса снігу, що його навіяло через оту діру.

Еге, знову „стілець”, — подумав я. Тільки менш вигідний, бо дуже зимно. Мало чим різнилося, як би й зовсім надворі. І напівтемно, звісно, як у хліві. Я сів. Біля дверей, у куточку палилася маленька залізна грубка й біля неї сидів наглядач. Тепло від неї не доходило до нас. Далеко. Та й вентиляція біля нас була така, що не давала теплу від грубки в якійсь мірі добратися до нас.

Було дуже зимно і я заклав руки в кишені. Але мусів зразу ж витягти їх назад, бо, виявилося, що не тільки не можна ногу на ногу закладати, а й руки в кишенях тримати.

Незабаром привели сюди ще одного. Це був галичанин Тесля, що, одружившись тут із дочкою одного священика, учителював десь у районі Козятина. Це людина була багато молодша за мене, але видно невеликої витривалості. Не знаю, може він уже сидів десь в іншому місці, і йому тільки змінили місце сидіння. але він увійшов досить бодьорий. Проте,

зразу з другої доби він почав здавати. Кілька разів падав непритомний. Боляче було дивитися, як наглядач знущався тоді з нього. То бувало як стусане його ногою, що й мертвого можна розбудити. Він тоді зірветься на ноги й ніби якийсь час бадьориться. А коли на третю добу й стусани не впливали, наглядачі почали застосовувати інших метод. «Тесля, к тебе жена пришла, хотит тебя видеть», — вигукне бувало йому над вухом. Тоді той бідолаха на якийсь час стрілонеться, поведе божевільними очима навкруги, а потім іще якийсь час посидить у глибокій задумі та й знову падає. Або: «Тесля, к тебе пришла Люся» (маленька дівчинка, — дочка Теслі. Яка поінформованість!). Він також зривався. Нарешті й це перестало впливати. На третю добу Тесля впав на долівку і коли спроби відчутити його ні до чого не довели, наглядач рвучко підійшов до дверей, відчинив і когось гукнув, пошепотівся з ним, а за кілька хвилин прийшло троє інших яничарів і винесли від нас Теслю. Чи мертвого, чи ще з ознаками життя винесли його, того я не знаю. Далі я за нього нічого не чув і доля його мені невідома.

Надійшла ніч проти 10 лютого 1931 року. Маленька електрична лампочка тмяно освітлювала наш хлів. Треба зазначити, що камінні стіни й стеля в першій половині цього хліва були злегка обтиньковані, але не вигладжені і мали не гладку, а шерехату поверхню. Розглядаючи їх, я почав помічати на них різні малюнки. Мені почали ввижатися художньо вимальовані картини то якогось діда з бородою, то жіночої дуже гарної голівки, а то навіть цілі батальні образи. Я щиро був переконаний, що цей хлів таки справді так художньо оздоблений. Щіпання себе за руку й ногу доводили ме-

ні, що я при повній пам'яті, цілком нормальний і що це не галюцинації. Я навіть мріяв лобувати колись тут за інших обставин і детальніше оглянути ці зразки високого художнього мистецтва.

Але раптом хтось заходить до хліва, вигукує моє прізвище і веде на допит. Знову той самий Андреев і те саме: «я вас слухаю». І моя відповідь та сама. Заходить гостра розмова. Крики, залякування, лайка. Я зазначаю, що мені вже ніщо не страшно і раджу йому розпекти плиту й посадити мене на неї. Далі записка, електричний гудзик і вартовий мене виводить.

Усі комунікаційні шляхи на території ГПУ мені були вже добре відомі. Але ось я бачу, що вартовий веде мене в незнамому мені досі напрямку. По дорозі приєдналося ще двоє озброєних вартових. Через якийсь час, маючи одного вартового перед собою і двох із-заду, я переступив поріг якоїсь фіртки і ми опинилися в саду. Один із вартових, видно старший, підвів мене до дерева і поставив лицем до нього, а далі вигукнув: «Атщитать десять шагов!».

Ось воно що! — сумтно промайнуло в думці. Кінець. Я виразно почув, як волосся на голові почало випростовуватись, а смушева шапка почала лізти догори. Так, волосся ставало дубом. А в голові мирхотливий, швидкозмінний калейдоскоп не то думок, не то споминів, не то переживань. Діти, дружина, моє дитинство, страхіття в ГПУ нестримним хаотичним потоком перебігали в голові.

Підійшов до мене один із тих трьох „опікунів”, видно „старший”. «Будешь признаваться?, а то сейчас будет тебе амба» (це сло-

во означало „кінець”, а то ще було такого самого значення слово „крышка”).

— Я не маю в чому признаватися, — відповів я.

„Старший” відійшов і почулося «На изготовку» — наче десь далеко хтось вигукнув. Клацнула рушниця і зайшла тиша. Бігли секунди, бігли думки, а навкруги тиша. Шапка, дійшовши якогось вершка, наче почала спускатися. Довга павза разила почуття, а разом із тим подавала надію.

«Атставить» — почулася команда і мене повели назад до того хліва, з фосою снігу й художніми картинами на стелі й стінах, і я сів на своє місце.

Я раніше вже чув про такі експерименти в ГПУ. Вони здебільшого кінчалися тільки пережитим страхом, але були випадки, що людина отак і зникала безслідно. Я не відчував безмірного страху. Мені було однаково. Серце затверділо, а розум отупів. Може тільки ще якась крихітка інстинкту самосхорони жевріла, але годі було виявляти якийсь спротив.

Признаюся, що в тих часах мені не раз спадало на думку накласти на себе руки, щоб покласти край усьому цьому. Тільки згадка про хлопчиків, моїх синів, що їх я дуже любив, щоразу стримувала мене від цього. Відповідальність перед ними не давала мені права здійснити цей намір. Вік у 9 і 6 років, що вони мали тоді, не такий, щоб було залишати їх без батьківської допомоги. А надія на волю не покидає в'язня до самого трагічного кінця.

А скільки людей отак загинуло, можна сказати, на моїх очах. Одного разу мене вели від слідчого, а попереду ще когось вели. Ішли ми коридором до сходів. Раптом, той, що ішов передо мною, попереду свого вартового, швид-

ко побіг униз по сходах і бухнувся у віконну раму на переломі сходів, пробив її і вилетів з другого поверху на двір. Що з ним там сталося, не знаю, бо мій вартовий, підштовхуючи мене з-заду, швидко повів мене на інші сходи, в інший бік.

З багатьох інших згадаю ще один випадок, бо він стосується до нашого старого, давнього українського патріота, хоч і людини маленької, непомітної, отого муравля на нашій українській ниві.

Хто знає Київ іще за царських часів, на Прорізній вулиці, недалеко від Великої Володимирської вулиці, була крамниця фотографічного приладдя Конашевича. Ця крамниця відзначалася тим, що тоді ще мала українську вивіску, та ще й із натяком на жовтоблакитність. Як він міг ухиститися, щоб така його „витівка” сходила йому безкарно, то був його секрет.

З Конашевичем доля звела мене до купи в Лук'янівській в'язниці. Я його побачив тільки на другий день після того, як потрапив до тієї камери. Він лежав під нарами. Мені сказали, що ось там є людина, дивна своєю поведінкою. Нічого не говорить і не їсть. А коли був черговий вихід камери до убиральні, та людина показалася з-під нар і я побачив, що то був Конашевич. Хоч ми й не були близько знайомі, але знали один одного. Ось тоді ми вже й познайомилися й він охоче повів зо мною розмову. Сталося так, що під час нашої розмови надійшла мені „передача” здому й я запросив його разом поїсти. Він довго опирався, але по довгій розмові, спогадах мені пощастило умовити його і він якусь крихітку з їжі взяв до рота, але дуже небагато. І всі мої умовляння припинити голодівку, бо то нічого не допоможе, пішли надарма: він тзєрдо й рішуче поклав собі

покінчити з життям голодівкою, і як я не намагався розважувати і намовляти його поїсти, іншими разами навіть і крихітки не брав до рота. Він скаржився на долю українців і разом свою. Оповідав, що він такого понаписував у своїх свідченнях в ГПУ, що йому рятунку не може бути. Пізніше від його дружини стало відомо, що він таки помер у в'язниці.

Сидячи знову на своєму місці в зимному хліві, я далі провадив свою гірку думу, перетравлюючи в собі щойно пережите. Так і решта ночі спливла. Розвиднілося, настав день. Минуло чотири доби мого перебування в цій псевдогалерії художніх малярських творів.

Зразу по обіді мене викликали і, дивна річ, повели не до Андреева, а до камери ч. 1 в „тюрподі”, а звідтіля за якийсь час до Лук'янівки.

Тут я потрапив не до камери ч. 7, де я покинув був Баранова Івана Івановича, а до такої самої одиночки ч. 1. Маленька кімнатка, а в ній того дня я став дев'ятим мешканцем. Усі, крім мене, були військові, старшини червоної армії.

Мені не до того було, щоб прислухатися до жвавих і пристрасних гарячих їхніх розмов про здогади причин арештів військовиків. Я був змучений і мені хотілося тільки спати. Але не було де. На дев'ять чоловіка два ліжка. А території стільки, що можна було тільки сидіти на ліжках. Примостившись так-сяк у куточку на підлозі, запустивши ноги під ліжко, я заснув.

ТРЕТІЙ, «ЕКВАТОРІАЛЬНИЙ», СТІЛЕЦЬ

Мене через кілька годин розбудили й сказали, що викликають на допит. І справді незабаром відчинилися двері, і звиклий виклик «давай на допрос».

Знову безконечні переходи через двері й фіртки з вартовими біля них, контора чергового в'язниці, вантажне авто, камера ч. 1 в „тюрподі” і нарешті кабінет незмінного Андрєєва, а тут настирливе: «я вас слухаю».

Допит — одна хвилинка, і він спокійно відправляє мене з викликаним вартовим і даною йому запискою. Вартовий вивів мене на вулицю і завів до будинку, де містився фельд'єгерський корпус ГПУ.

У будинку кілька сходин і передо мною відчинилися двері. Першим упав мені в око священник у добротній драповій зимовій рясі й з футровою шапкою на голові. Він сидів на „стільці” й йому з розчервоного обличчя достеменно струмочками стікав піт. Я зразу збагнув, що роздягатися тут також не вільно, а сиди в тому, в чому прийшов.

Я сів. І справді, у кімнаті була нестерпна духота від надмірно високої температури. В одному куті була кругла груба, що аж пашіла жаром. У неї весь час наглядачі, що також мінялися щодві години, підкидали дрова й вугілля, а самі сиділи біля дверей у легкому вбранні, і час від часу відчиняли собі трошечки двері й висували туди свого носа, подихати свіжим повітрям.

Що й казати, важко було й мені в зимовій бекеші та з смушевою шапкою на голові пристосуватися до такої температури, але свідомість,

що однак нічого не вдієш, дала змогу й тут акліматизуватися. Тільки того й було нам легшого повітря, що його ми мали, коли вранці й ввечері нас водили до убіральної.

Знову потягнулися довжелезні, нестерпно нудні й болісні страшні години, дні й ночі. Я сидів і думу свою важку гадав. Що воно буде далі? Жадних перспектив. І не знати, чим воно все це скінчиться. Годі було придумати, чого хоче в цьому разі від мене ГПУ. Що воно мені закидає? Мені згадався перший допит в Андрєєва. Коли на його запитання, кого я пам'ятаю із співпрацівників у школі Міліції, я перерахував тих, що їх міг згадати, але він окремо спитався, а чи не знаю я такого Сумбатова. Я сказав, що пам'ятаю й такого, бо це був помішник начальника Школи, але зазначив, що його ми, педагоги, не любили, як людину дуже обмежену, суто військову, без жадних поважніших інтересів. Це був колись князь, але князь кавказький, як таких звали «баранячий князь», бо на Кавказі колись люди набували князівство від числа баранів, що їх вони мали в господарстві.

Оця згадака про запитання за Сумбатова наче викликала в мені невиразний і до того непевний здогад, чи не в'яже мене цього разу ГПУ з цією особою, як військовиком, колишнім підполковником царської армії.

До системи праці ГПУ завжди, а в тих часах особливо, і то в побільшеному розмірі, належала ще вимога від в'язня написати характеристики ста (сотні) своїх знайомих. Саме чомусь сто... І мені ще слідчий Смірнов, у листопаді 1930 року, дав був таке завдання, але я рішуче відмовився виконати його, мотивуючи, що я не фахівець на політичні характеристики.

А скільки то людей, можна було бачити й

чути, доходили до божевілля, згадуючи своїх знайомих, щоб набрати їх саме сто.

Отак у здогадах і роздумуваннях, без особливих для мого тіла ушкоджень, тільки весь час мокрий від надмірної духоти й гарячого повітря просидів я на цьому „стільці” п'ять діб. Тоді тільки захотів побачити мене слідчий Андреев і викликав десь після полудня на допит. Відбулося хвилиenne побачення з ним і без будь-яких ексцесів на мою відмову щось сказати відправив мене до Лук'янівської в'язниці.

«ЕТАПНА КАМЕРА»

Було 15-те лютого 1931 року. Мороз не вщухав і надворі, на вітрі було нестерпно зимно. Поки їхав до Лук'янівки, то спітнілий таки добре промерз. Тут, знову відбувши всі формальності, потрапив я не до попередньої камери, а до так званої «етапної камери», в іншому будинку. Етапною ця камера звалася тому, що до неї садили тих в'язнів, що їх слідство вже закінчилося, відбувався їх вирок і вони призначені на «етап», тобто подорожування етапом кудись на північ. Коли я ввійшов до цієї камери, то мене не так вразила кількість людей, хоч їх було тут принаймні вп'ятеро більше проти норми, як кількість речей. Речами були густо обвішані навкруги всі стіни майже до стелі. Мішки, валянки, кожухи, свити — густо обліпили стіни. А коли поглянув на людей — самі селяни.

Ось де вона, «колективізація», — подумав я. Ну, значить, пішла вона повним ходом..

Цілий місяць уже я, можна сказати, був у цілковитій ізоляції, мало бачив людей, тим то ще не знав, що ця «колективізація» набрала таких розмірів.

Ця камера спорожнюється мало не щодня, і знову наповнюється.

Розказали мені, що й проф. Гладкий Микола Дмитрович був тут тими днями, але вже пішов на вислання. Обступили мене селяни. Розмовилися. Мій вигляд збентежував їх і викликав глибоке співчуття. Найперше кинулися мене нагодувати. Хто сала, хто хліба, хто цукру, цибулі, часнику. У мене набралось всього стільки, що аж очі розбіглися. Та обережність не дозволяла мені належно приголубитися до всього цього. І хоч який я був обережний, але навіть ту невеличку кількість тих смачних речей, що я їх спожив, довелося незабаром повернути в „парашу”, — так званий кадовб для людських потреб у в'язниці. От що значить голодування. І то ще добре, що повернув назад, а не нажив собі якоїсь шлункової хвороби.

Місця в камері зовсім не було. Більше людей розміщувалося наніч на підлозі, ніж на нарах. Залишався якийсь метр площі біля самих дверей у безпосередньому сусідстві з „парашею”. Але мене це не збентежило. Потрапивши до цієї камери та довідавшись, що вона «етапна», я дуже зрадів був. Мені здавалося, що, нарешті, закінчилися тортури. Може буде гірше, але інше. Мене турбувало тільки те, що я не готовий, як інші тут, до дороги на північ, але мене заспокоїли, що, мабуть, попередять родину про це, і мені принесуть потрібне з дому. Незабаром я, скорчившись, спокійно примостився на тому метрі площі біля дверей, щоб поспати; бо то було мені найприємніше бажання. Хоч як було невігідно, бо на тому місці була ще й вибита яма, проте, лігши, я зразу заснув.

ЧЕТВЕРТИЙ СТИЛЕЦЬ, ЗНОВУ «ПОЛЯРНИЙ»

Недовго мені довелося милуватися сном в етапній камері. Здається, ще й перші півні не заспівали, як мене знову покликано на допит. Важко було підводитися з цементованої долівки. Так солодко я спав тоді, дармащо й постелі підо мною було тільки, що бекеша на мені, а під головою — смушева шапка на кулаці. Та й ліг я спати не зразу по невдалій вечері, і треба було трохи підсушити просяклі потом білизну й вбрання.

Глупа ніч, темно, мороз. Везуть мене і я не знаю, для чого, і що далі буде. Розвіялися мої сподівання про кінець тортур. Отже «етапна» камера — це була тільки омана. Відкрите вантажне авто мчить, а вітер ріже лице й руки, наче ножем. Було зимно до страшних болів у цілому тілі. А думка працювала, малюючи жахливі образи мого майбутнього. І було чого так гадати, бо на машині був я один в'язень і зо мною двоє вартових з рушницями й револьверами, та ще й ніч. Так везуть тільки великих злочинців, що їх доля вже вирішена.

Уперше за весь час машина не вїхала, як звичайно, в подвір'я, а підкотилася просто до головного входу з вулиці. Це ще більше віщувало, що мене чекає щось недобре. Я подумав, чи не ведуть мене вже на «суд» якоїсь трійки. Але дуже швидко все розвіялося; ми пройшли сходами на другий поверх, незабаром відчинилися двері й я ще здалека побачив того самого слідчого Андреева. З його обличчя видно було, що він дуже лихий. Гострий погляд очей, рвучкі рухи виказували в ньому велику злість.

— Вы будете, наконец, рассказывать? — не спитався, а гаркнув він.

— Рішуче кажу, що не знаю про що говорити, бо не знаю, в чому ви мене обвинувачуєте, а догадатися, скільки не думав, не можу, — відповів я.

Посипалася нецензурна лайка і так почав він лупати по столі кулаками й кричати, що, мені здавалося, чути було його на цілий будинок і мабуть на вулицю.

Викричавшись, він уже звичайним, зниженим тоном сказав:

— Смотрите, потом пожалеете, но будет уже поздно. Как сабака, вы сгнийоте здесь.

— У вашій волі зробити зі мною все, що ви захочете. На вашому боці сила. Робіть, що знаєте, але я, не знаючи обвинувачення, нічого на свою оборону не можу говорити, — була моя відповідь.

Я ще не закінчив цих своїх слів, як він схопив бльочок, щось написав, наче не слухаючи мене, і голосно вигукнув:

— Товарищ часовой!

Зразу ж на його виклик відчинилися двері і зайшов вартовий.

— Отведите, — сказав він, подаючи записку й одночасно згортаючи папери на столі... Видно було, що він закінчив свій «трудовий день».

Згадаю, що перед кількома хвилинами, як я зайшов був сюди, то випадково, бо це майже ніколи не траплялося, застав підслідчого в'язня Чіркова Валер'яна Ніколаєвіча, військового правника, колишнього полковника царської армії, що його не встигли були ще вивести. Я знав цю людину, дуже сипатичну й розумну. Ми кивнули головами один одному на знак привітання. Я бачив його тмяний, змучений погляд. І він вийшов. Пізніше від його дружини довідався, що він розстріляний.

Із своїм вартовим я пройшов знаними мені переходами й незабаром опинився знову в тому зимному камінному хліві з фосою снігу.

Бодай тебе... Знову „стілець”! — подумав я. Але що ж, нічого не поробиш. Сів. Тут були люди, але я вже не в силі був потайки поцікавитись, хто вони й скільки часу сидять. Здавалося, що я вже більше не витримаю. Неймовірно хотілося спати. Хотілося, не зважаючи ні на що, лягти на землю та й край. Хай собі, що хочуть роблять: б'ють, ріжуть, стріляють, вішають. Аби поспати. По напруженому роздумі переміг себе.

Скільки то людина може терпіти! — подумав я. Мабуть тварина не могла б знести того, що людина. І пощо це! Отак знівечать, скалічать тебе, і що ти будеш вартий після всього того! А, може, справді отак мучитимуть, поки не сконаєш, поки не постане ще одна з багатьох невідомих могил, створених кривавими руками ГПУ. І ніхто того не бачить, не чує і не знає. А це ж робиться в двадцятому столітті!

Отак міркував я в хвилини розпачу. Але бувало, що враз прокинеться щось інше. Ні! Дарма. Мушу перетерпіти. Христос сказав: «Хто перетерпить до кінця, той врятується». І я мушу перетерпіти. Коли б ще тільки це, а не зайшло б чого гіршого.

Я часто помацував свої ноги, чи не набрякають. І коли переконався, що ні — це мене бадьорило і підносило мій дух. Перетерплю, — хотілося тоді вигукнути вголос.

Знову передо мною вартовий у куточку біля дверей, а поруч його грубка. Йому тепло. А мені зимно. Ніби шкода стало за «екваторіальним стільцем». Але згадав я обличчя того священика в добротній зимовій рясі, згадав свій піт, і важко було дати перевагу, важко бу-

ло визначити, що ліпше, чи та духота, чи цей холод.

Глянув я на стіни, на той кавалок стелі, і знову впала в очі жіноча голівка, далі — голова гарного коня, якогось діда з бородою. Додатково віднайшов я в тому кострубатому тиньку цілий пейзаж. Що за мара! Я ж щойно недавно прийшов сюди. Почав щіпати себе за руки, за ноги. Болить, коли вщіпну. Виходить, усе гаразд. То таки справді якийсь примхливий муляр. мабуть не абиякий аматор-маляр, тинькуючи стіни й стелю цього хліва, вирішив подати зразки своєї творчости.

Так, подумав я собі далі. Прийшов то я сюди щойно, але світу Божого скільки часу я вже не бачу. Іде 1931 рік, а почалося 1929 року. Усі невеличкі перерви ледве давали змогу видихати попередне. А останній місяць! Навіть переїзди між ГПУ й в'язницею, — удень здебільшого в темній кареті, у «Чорному вороні», а вночі, хоч і відкритою машиною, а одного разу навіть і кіньми на возі, але то таки ніч. Проте болі від пощипувань заспокоювали, і я дістав насолоду, оглядаючи ці уявно-художні твори невідомого маляра.

Почало на світ благословлятися, й через якийсь час і розвиднілося. Сіре світло поволі пробивалося до хліва крізь діри в даху і велику діру в стіні, що через неї надуло фосу снігу. Якось веселіше стало. Усе ж таки день. Ніч особливо гнітила тоді в часи безсоння.

А їсти, страх, як хотілося. Адже в «етапній камері» селяни нагодували мене, але все це я повернув у „парашу”. А незабаром мене звідтіля забрали, і шлунок залишився порожній. Так шкода тепер зробилося. Згадка про ті їства ще більше роз'ятрювали голод. А до то-

го борщу, що тут дають, ще далеко. Щойно сіріє, а тож буде тільки пів на другу.

Гнітила одноманітність, застій. Не тільки власний застій, а навіть оточення. Коли бувало наглядач сяде й непорушно сидить, нестерпно тяжко робиться самому. Його рухи, заглядання за двері, розмова з кимось там у дверях полегшувала становище, ставало легше, веселіше, бо вносило якусь різноманітність. Або чи забирають звідсіль людей на допит, чи приводять свіжих, — також давало свіжу струмину й зрушувало нудний застій.

Минали години, дні, а мене на допит не кликано. І спати не дуже хотілося. Мені здавалося, що я вже розучився спати; безсоння не так вже й дошкуляло. Коли б тільки тепліше, а то дуже зимно. А може той холод і відбивав сон?

Складалося таке враження, що мене не скоро покличуть на допит.

Чи не задумав Андреєв тримати мене на „стільці” доти, доки я дійду тут краю.

Минуло три доби, коли ми враз всі почали досить голосно перешіптуватись. Привід до того дав сам вартовий. Попався якийсь жартівливий хлопець, забаглося йому трохи потішити нас. Отож і почали ми собі обережно розмовляти, висловлювати різні здогади, ділитися відомостями, хто, де, що чув чи бачив.

Надвечір того дня мене таки покликано на допит. Він був точнісінько такий самий змістом і такий короткий, як і попередні, тільки по ньому повели не сюди назад, а до камери ч. 1 в „тюрподі”, а звідітя до Лук’янівської тюрми.

КАМЕРА КАРНИХ ЗЛОЧИНЦІВ, ТАК ЗВАНИХ „БЛАТАКІВ” ЧИ „БЛАТНЯКІВ”

До Лук'янівської в'язниці привезли мене надвечір і, як водиться, спочатку завели до канцелярії чергового в'язниці. Звідсіль, звичайно, після коротких формальностей, відводять до якоїсь камери. Але цим разом зі мною чогось не поспішали. Усі тут були заклопотані, щось виписували, щось уписували, бігали туди й сюди, а я сидів на лаві, або походжав перед невисокою загородою-бар'єром, що розділяв ділову частину канцелярії від неділової, де місце було тільки в'язням та вартовим, що на перегони бігали з різними дорученнями. На стіні висів годинник і я бачив, що минала година за години, а зі мною нічого не робили. Тільки по півночі, близько другої години, нарешті, взяли до мене. Іншим разом, то було б байдуже. Чи не однаково, будши в тюрмі, де перебувати, в якому місці на її території. Однаково тюрма.

Та вийшло не однаково. Коли згадали тут за мене, я стояв біля бар'єра і бачив, як черговий виписував на мене „накладну”, чи то пак, як її там називали „сопроводительную” Бачу пише: „Главний корпус”, за друкованим словом коридор ставить 9 і камера 18.

А я вже знав, що на дев'ятому коридорі Головного корпусу містяться найзалекші карні злочинці, і що до них підкидають з певною метою політичних в'язнів. Це також один із способів впливу на політичного в'язня, щоб він швидше визнавав свою „провину”, бо тим „блатакам”, треба гадати, дають інструкції завдавати прочуханів цим „інородним” елементам.

Отож, незабаром відчинилися двері на де-

в'ятому коридорі й я побачив перед собою море людських тіл у поземому положенні. Усі спали, заповнивши до краю нари й долівку. А коли я переступив поріг і за мною зачинилися двері, у багатьох місцях, у різних кінцях камери попідводились люди. І враз зірвалося їх багато й як шакали кинулися до мене, переступаючи, а то й наступаючи на тих, що ще спали. Далі я нічого не міг бачити, бо ці люди, схожі більше на звірів, ніж на людей, обліпили мене, як мухи. Їхні руки запрацювали, як витончені механізми. Одна мить і кишені штанів спорожніли, а на мені не було вже бекеші, шапки, піджака й камізельки. Усі розбіглися на свої місця. Запримітивши одного, що йому найбільше перепало, поки він не ліг, я кинувся до нього, і зазначивши, що я багато вже дів не спав, ліг на його місце. Він не заперечив. Де інде я не міг примоститися, бо тут не було і тих півметра площі, що раніш в етапній камері.

Щоб лягти, я мусів боком втиснутися поміж двох сусідів. Коли кому заходила потреба перевернутися на другий бік, він мусів спершу висмикнутися з маси тіл, перевернутися в повітрі, і тоді тільки другим боком втиснутися поміж тіла. Цей незнанець дав мені поспати кілька годин, а потім розбудив, що й йому ще треба поспати. Я ледве примостився в ногах сісти.

У цій камері було дев'яност шість чоловіка. На другий день додали ще сімнадцять, але через день забрали двадцять, то залишилося дев'яност три. А камера звичайна, як усі загальні камери, на „16 мест”.

Тіснота страшенна. То й не дивно, що воші лазили по людях, як мухи. Я особисто вже понад місяць не міняв білизни і був у таких

умовах, що при всьому бажанні й потребі, не міг боротися з кузкою. Роздивившись тут, я побачив на собі таку силу вошей, що, не перебільшуючи ані на крихту, мушу сказати, що можна було їх пригоршнями горнути. Видушувати — була даремна річ. Я мусів вранці все скинути з себе і спершу кожну річ, висунувши через ґрати за вікно, витрусити, а потім решту додушувати. Але й це нічого не давало, бо була сила силенна гнидів, і крім того зразу ж налазили свіжі, визрілі на інших. Це був правдивий вошачий питомник. Я був скусаний тоді, як паршива шкапа бомками й мухами влітку на сонці.

Уранці, розглянувшись, я побачив тут двох священиків і ще одного цивільного політичного, але прізвищ їх, на превеликий жаль, не пам'ятаю.

Після ранішньої прогулянки до убиральні я допустився необережності й спитався коридорного наглядача, чи довго, за дотеперішньою практикою, тримають отак політичних у цих камерах. Це підслухав один „блатак” і зразу доповів „отаманові” камери. Цього досить було, щоб дати йому привід „бити”. І він сильно вдарив мене. Я поставив опір, тобто вхопив якусь річ і на відмаш протягнув на нього руку, щоб віддати. Але не встиг я цього зробити, як він хлопнув мене по плечі й промовив: „молодець, видно свій, успокойся, браток”. Так інцидент і був ліквідований. Тільки згодом я збагнув, і інші мені про це казали, що то моє щастя, що я не встиг вдарити, бо тоді мені був би кінець, могли б забити. А так професійному розбійникові в ту мить наскочила примха і йому заімпонувало чомусь, що поставлено опір і він розчулився. Від того ча-

су з тим „отаманом” встановилися в мене приятні стосунки.

Серед карних злочинців у в'язниці був свій неписаний кодекс законів. Його вони тісно дотримували й була тверда дисципліна. Лад був подібний до необмеженої монархії. Вся влада — і законодавча, і виконавча — була в руках „отамана” камери. Він сам провадив владу, суд і розправу. Працювали, тобто виносили „парашу”, підмітали, обслуговували старших тільки підлітки. Старші та „заслужені”, тобто такі, що мали за собою понад п'ять-десять судів (по-російськи — „судимостей”) за крадіжку чи кілька вбивств, — ті тільки розважалися, або відбували ролю виконавців розпоряджень „отамана”: ділили „передачу”, коли вона надходила на чиесь ім'я, організовували доставку харчів з інших камер або навіть горілки з волі. Як то вони робили, то Бог їх святий знає, але іноді з'являлася горілка. Підлітки та плохенькі старші були в чорному тілі; їх немилосердно били. Бували випадки, що в наслідок якоїсь сварки когонебудь із своїх забивали таки до смерти.

За їхніми законами все можна було відібрати від в'язня в камері, крім білизни, пальта і шапки. Тим то вранці мені повернули бекешу й шапку. І штани, за спеціальною ухвалою „отамана”, мені залишено.

Карні злочинці — це своєрідний народ; їх називають „блатними”, „блатаками” і вони не цуралися цієї назви. І мова в них своя, відмінна від звичайної. Називалася „блатной язык”. Лексикон цієї мови також своєрідний. Для прикладу подам кілька слів: „слімоніть” — значить потягнути, вкрати; „капать, накапать” — виказувати, виказати, доказати на когось, клепати, наклепати на когось, доносити, донести;

„шамати” — їсти; „пацан”, „пацанка” — хлопчик, дівчинка; „змитися” — зникнути, щезнути, втекти; „туфта” — підроблена фальшива річ; „шухер” — шум, колотнеча; „а раньше?” — а ще чого?, який розумний, а зась тощо. Можна було б скласти цілий словник їхньої мови.

По обіді відчинилися двері і в них показався лікар Вишневський (молодший), що його я вже згадував раніше. А з ним я сидів разом у камері ч. 2, у „тюрподі”. Він з’явився з цілою горою речей на собі, що здебільшого складалися з постелі — велика подушка, ковдра, білизна тощо. Але було й дещо їстівне. Тепер я мав нагоду сам бачити, як відбувається зустріч свіжого політв’язня, що потрапляє до такої камери „блатняків”.

Зразу мало не ціла камера кинулася до дверей. Утворилася хаотична гора людських тіл, а десь там під нею лікар Вишневський. Гора борюклива та рухлива, як комашине гніздо, — і німа, мовчазна. Усе затихло. Тільки шелест борюкання зрушував тишу. За короткий час так само мовчки ця гора розплилася і з-під неї виринув „змодернізований” лікар Вишневський, обчищений, з порожніми руками, без верхнього одягу й шапки та без піджака й камізьки. Зніжковілий, приголомшений, з виразом неприємного здивовання на обличчі, побачивши мене, він несміливим кроком попростав до мене.

Пізніше виявилось, що багато з цих карних злочинців, як мешканці Київського Подолу, знали Вишневського, як доброго й сумлінного лікаря, що надзвичайно чуло ставився до бідних, і був на диво некористолюбний. І не один із цих блатаків сам колись лікувався в нього. Надалі вони оточили його своєю пильною ува-

гою й догоджали йому чим тільки могли. Найдошкульніша тоді, розуміється, була харчова проблема, тим-то щодня йому щось давали з харчів, що їх вони добували різними способами. Навіть інші камери на цьому коридорі, довідавшись, що тут є лікар Вишневський, також передавали йому, хто чого. Проте речі, що їх відібрали, під час зустрічі, назад до нього не повернулися; тільки пальто й шапка, бо це належалося за „блатними законами”.

А ті закони в них були дуже тверді. На третій день мого перебування в цій камері раптом десь не стало моєї шапки. Я сказав про це „отаманові”. Він зразу оголосив ультиматум, щоб за десять хвилин була шапка. Після цього терміну буде обшук і той, у кого буде знайдено шапку, підлягає карі смерті. І це не смішки і не жарти. Вони били, а від побиття в таких випадках побитий уже доходив у лікарні, куди його забирали. За кілька хвилин вже шапка лежала на тому місці, де й була. Але як вона опинилася там, я так і не міг спостерегти. Їхні злочинські дії і вчинки невловні. Щодо цього можу подати такий факт із життя:

Один знайомий актор-аматор і режисер, за часів економічної руїни й голоду перед НЕП'ом, підробляючи на прожиток, працював вечорами в одному із згадуваних уже театриків — „Мулен-Ружі”. А відвідувала його переважно, як я зазначав, грошова тоді базарна голитьба. Одного разу в розмові з досить визначним на той час „блатаком” після театральної вистави, як прийшлося до слова, мій знайомий актор-аматор зазначив, що непомітно витягти з кишені якусь річ можна тільки в роззяві. А ось у нього, мовляв, не було й не може бути такого випадку, щоб хтось міг виїняти з кишені

якусь річ і щоб він того не помітив. А в нього був срібний портсигар, якого не раз бачив той „блатак“; тримав він його у внутрішній кишені піджака, чи навіть камізельки. Не минуло й кількох хвилин, як той „блаток“ запропонував акторові закурити, підставляючи розкритий портсигар. Актор глип, а то його портсигар..

Портсигара „блатак“ віддав, але присоромив актора за його наївність. Як вони це роблять, навряд чи може збагнути звичайна людина.

Перебування в „блатній“ камері можна було б порівняти з перебуванням нормальної людини в клітці з більш-менш прирученими звірями, що лагідні доти, доки їх не роздратувати, бо тоді вже немає їм стриму, немає межі гнівові та їхньому звірячому інстинктові.

На третій день мого перебування в цій камері мої приятні стосунки з блатаками почали псуватися. Причиною до того стало те, що з мною не було моїх речей. Вони поставили були вимогу, щоб я витребував їх з попередньої камери. Там речей у мене була сама мізерія, звісно, як у тюрмі, але вони не могли спокійно дочекатися, коли ці речі, нарешті, потраплять до їхніх рук. А я не квапився з тим, і це стало причиною незадоволення й зміни стосунків із співкамерниками.

Добре, що через день мене покликали знову на допит і я розпрощався з цією камерою, а то не знати, що могло б бути далі.

Згодом я довідався, що лікар Вишневський (молодший) повісився у в'язниці.

ЗАГАЛЬНА КАМЕРА В СК

На четвертий день мого перебування в камері карних злочинців мене повезли на допит знову до того самого слідчого Андреева.

— Как вы себе чувствуете? — перше було його запитання.

Я розпахнув перед ним свою бекешу і промовив:

— Ось бачите як, а далі видно буде. Що буде, то й буде, мені байдуже.

Він спокійним тоном почав доводити, що досить мені тільки розказати за свою контрреволюційну діяльність і тоді все буде гаразд, і я завтра вийду на волю. Словом, стара пісня, і в моїй практиці — заялозена.

На це я рішучо зазначив, що поки мені не буде подано обвинувачення, нічого не говоритиму. По цих словах він відправив мене від себе.

З його тону й поведінки видно було, що він зневірився щось витягнути з мене й тому вирішив припинити застосовування засобів впливу, тобто санкцій. Мене відвели до камери ч. 1 в „тюрподі“, а звідтіля до старого, знаного мені СК (у Києві — слідчого корпусу, а в Харкові — спецкорпусу) в Лук'янівській в'язниці, до загальної камери політичних в'язнів.

Понад місяць поневірився я, не бачучи ширшого кола людей, без сну й їжі, без нормального світла. Світ видавався мені тоді сірим, наче в тумані, очі затягнуло було якоюсь поволокою. Тим-то, коли я в пополудневому часі, 24 лютого 1931 року, переступив поріг загальної камери, вона — щиро, без перебільшення — видалася мені розкішним саленом у багатому палаці. Ясна, яскраво освітлена со-

няшним промінням, вона звеселила мене, підбадьорила, радісно зворушила, до краю пригнічений перед тим, мій дух.

Бувши стільки часу в абсолютній ізоляції, я не знав, де що робиться, що робиться вдома, як моя справа виглядає там, за межами ГПУ, назовні.

Тепер почалося більше менше нормальне в'язничне життя. Відновились зв'язки із зовнішнім світом. Я почав одержувати з дому „передачі”, тобто харчі. І хоч як адміністрація в'язниці, з наказу ГПУ, пильно контролювала ці передачі, щоб бува не проскочив до в'язня який лист з дому, проте я в своїх передачах листи одержував і знав, що там робиться, бо дружина завжди умудрялася якось і десь у їжу засунути записочку. Отже, контакт із зовнішнім світом був нав'язаний.

Серед нових моїх співмешканців були професори, лікарі, інженери, учителі, три священники, але більшість була з народної маси — робітники й селяни. А всіх нас було п'ятдесят сім чоловіка, хоч над дверима й зазначалося: „16 мест”. Вражав своєю солідністю лікар Лихошерст, найвидатніший за тих часів в Україні гомеопат. Він родом з м. Борзни на Чернігівщині. Багато пізніше, коли я вийшов на волю, довідався, що його різстріляно.

Був також учитель народної школи десь з-під Коростеня — Шаповалів. Це не виявлений талант художника - маляра. Я його картин не бачив і не знаю, чи він взагалі їх мав і чи малював щось поважніше, але в камері тоді він виготовив був колоду гральних карт. Справді, я зроду не бачив карт фабричного видання з так художньо виконаними фігурами, як ті карти, що їх намалював був цей Шаповал. А як швидко він їх малював. У в'язниці карти забо-

ронено. Одного разу вартовий наглядяч підгледів, що грають у карти, наскочив і відібрав. На другий день під вечір була готова друга колода, ще краща від попередньої.

Ця камера мала свій внутрішній статут, щоденну програму життя й тверду дисципліну. Вранці по сніданку кожний мусів переглянути всю свою білизну, одержу й постіль та поведувати все, що трапиться в них, а потім могли собі вільно розважатися. Тоді ж припадала й 15-хвилинна прогулянка на двір від адміністрації в'язниці. По обіді була обов'язкова мертва година — тоді ніхто не мав права ні голосно говорити, ні навіть ходити по камері зі стуком обцасів. По десятій годині вечора всі лягали, хтонебудь виголошував реферат на вільно вибрану собі тему, а по одинадцятій годині мусіли засинати.

«ОЧНА СТАВКА»

Довший час мене не викликали на допит, а то одного разу: «собирайсь на допрос». Неприємне запрошення, але не воля твоя перечити. Вийшов і мене повезли.

Коли вивели мене вже з камери № 1 «тюрподу», я побачив, що ведуть до іншого будинку, де я ще не був ніколи. Там на коридорі серед інших я побачив отого „князя” Сумбатова. Отоді зразу й подумав, чи не на зводини віч-на-віч із ним привезли мене сюди? Незабаром так воно й сталося. Коли мене завели до одного кабінету, там сидів за столиком ще невідомий мені досі слідчий, а проти нього вже був Сумбатов.

Слідчий сказав мені сісти і, звертаючись до Сумбатова, запитався його, чи він знає

мене? Сумбатов, не позичаючи в сірка очей, так і відрізає, що, мовляв, знає, що я такий і такий, назвавши моє прізвище, ім'я й по батькові, що він одного разу оповів мені за свою організацію, і що я висловив йому свою згоду співпрацювати, тобто взяти участь в його російській (білогвардійській) контрреволюційній організації.

— Что вы на это скажете? — звернувся тоді до мене слідчий.

— Громадянин Сумбатов бреше — відповів я. Сумбатов закрутився на стільці і з обуренням поскаржився:

— Он меня оскорбляет.

— Вы говорите правду? — запитав слідчий мене.

Скарга Сумбатова мене ще більше обурила і я зворушеним тоном відповів літерально так:

— Я не такої породи, як Сумбатов, і не звик брехати. Громадянин уповноважений, перед вами, — показавши пальцем на Сумбатова, — сидить колишній старший офіцер царської армії. Він очевидно забув, як він за найменшу дурницю колись «оберегал честь офіцерского мундира», а тепер, забувши ту „честь мундира” і свою власну моральну честь, дійшов до такого ганебного занепаду, що бреше, як пес на ярмарку. Тільки ваша присутність не дозволяє мені запустити оцей каламар, — і вказав на розкішний каламар на столі, — йому в фізіономію за його брехню. Я взагалі вважав би для себе за негідне заводити якусь справу з цією людиною. Та зрештою ми навіть не віталися один із одним коли бувало зустрічалися після ліквідації Школи Міліції, то як він міг завербувати мене до своєї організації?..

Я спинився. Слідчий мовчав. І Сумбатов

не обзивався, хоч нервово посмикувався на стільці. Скориставши з цього, я повів далі:

— По-друге, — кажу, — ви недавно судили мене, як члена української організації Спілки Визволення України (СВУ) і закидали мені вороже ставлення до Росії, то невже ви припускаєте, що я міг так зразу перескочити до російської та ще й білогвардійської організації?

— А как же? В этом удивительного ничего нет. Вы же знаете, что буржуазия разных национальностей, имея общие интересы, находит и общий язык, — відповів слідчий на моє останнє запитання.

— Так, але я не належу до буржуазії і в мене не може бути отого „общего языка”, тим більше з цією людиною, — повівши оком на Сумбатов, — відповів я.

Зайшла коротка мовчанка. Слідчий більш нічого не промовив і сказав мені вийти на коридор. Мене там підібрав вартовий і повів, а Сумбатов іще залишився в кабінеті.

Вартовий завів мене до камери № 1 в „тюрподі”, а звідтіть за якийсь час повезли назад до в'язниці і до тієї самої камери.

Іхав я в зворушено-збудженому настрої. Тепер я цілком ясно бачив, чого від мене хотів Андреев. Це не жарти. Хто знає, який висновок зробить оцей слідчий з „очної стовки”. Виходить, мене прирахували до тих військових, що їх таку силу останніми часами понастягали до ГПУ. Майже кожний слідчий, що через його руки я переходив, закидав мені, що я військовик, але затаюю свою рангу офіцера. Недарма ще під час судового процесу СВУ кийвські газети подали були моє фото з підписаним прізвищем, зазначивши: «полковник залізного батальйону». Отже, треба було рятуватися і якось довести безпідставність і

нікчемність цього останнього закиду, пов'язаного з Сумбатовим.

Приїхавши до камери, я зразу взявся писати додаткове до „очної ставки” зізнання. У ньому я поклав собі завдання логічно довести, що я не міг брати й не брав участі, що її мені закидали, у тій організації. Це справді вийшов твір, що йому можна було б дати заголовок: «Я не ведмідь». Списавши кілька аркушів паперу, я передав через вартового-наглядача до ГПУ і далі перейшов до запровадженого тут порядку життя.

ОСТАННІ ДНІ В ТЮРМІ

Час минав. Я одержував підмогу харчами здому й потрохи почав набиратися сили після страшного фізичного занепаду. Я був такий знесилений, що ледве міг ходити. А то ще якось я почув біль у ногах між колінами й ступнями. Дуже швидко ці болі набули такого гострого характеру, що я ледве міг їх витримувати. Я не міг найкоротший час перебувати в одному якомусь положенні; зміна його, що правда дуже не довго, зразу давала палегшення, тим-то примушений був весь час то лягати, то вставати, то ходити. Через те я не міг довше, як на кілька хвилин, заснути. Отож раніш не спав, бо не давало ГПУ, а тепер — нестерпні болі тримали мене без сну. Я безперестанку стогнав і тим завдавав прикрости своїм співкамерникам. Скільки не заявляли про це начальству, скільки не викликали лікаря, нічого не допомогло. Одного разу приходив лікар, дуже неуважно оглянув і сказав, що в цих умовах він не в силі щось зробити, щоб допомогти. І тільки через три тижні, коли вже

болі самі собою вщухли, мене почали водити до лікарні на ogrівання ніг синьою лямпою.

У наслідок цієї хвороби я знову підупав на силах і охляв, бо зовсім не спав і не міг навіть їсти. Харчі здому тоді одержував, але більшу частину їх тоді з'їдали інші.

Минуло, нарешті, й це. Я знову почав жити. А тим часом я ще не знав, як стоїть моя справа в ГПУ і чим закінчиться.

З харчами я дуже часто одержував листи від дружини, але вона мені нічого певного не могла написати, бо прокурор, до якого вона заходила, сказав тільки, що моя справа дуже серйозна.

Свої передачі харчів я звичайно їв гуртом з іншими, що не одержували нічого, або й одержували, але так, що я одного дня, а хтось другого. Отож, бувало, коли їли моє, то комусь і потрапить з їжею до рота лист. Тоді він виймав його з рота й подавав мені, кажучи, що ця приправа то вже мені належить.

Одного разу, а це було 18 квітня 1931 року, в отаким способом одержаному листі дружина сповіщала про наслідки останніх її відвідин прокурора. Прокурор сказав, що слідство моє закінчене й справу переслано до Харкова і порадив їй поїхати туди негайно, тимто ввечері вона виїздить до Головного Прокурора ГПУ.

Того часу Харків був столицею, а Київ — обласне місто, тимто київське ГПУ могло тільки випускати на волю людей, якщо визнавало за можливе й потрібне їх випускати, а якщо засуджувало до чогось, то треба було, щоб харківське ГПУ затвердило його присуд. Отже треба було припускати, що мене до чогось засуджено, але мені дивна була прокуророва порада дружині їхати до Харкова. Я не міг

того розгадати, хоч і не надавав тій подорожі найменшого значення. Приємне було те, що закінчилося слідство й не треба буде їздити на допити, бо вони найбільше мучили. Це дуже неприємна й тяжка процедура.

Тим часом через день уранці крізь вічко в дверях хтось вигукнув моє прізвище, і коли я відізвався, почувся звичний виклик «собирайся на допрос».

— Бий тебе сила Божа! Я думав, що вже кінець, а тут знову на „допрос”.

Ідучи до ГПУ, я ламав собі голову, щоб то воно могло бути. Слідство закінчене — й допит... Виходить, зайшла якась зміна. Тоді чи не почнеться все спочатку? З дуже неприємним почуттям їхав я, тай було чого, бо й остогидло ж те ГПУ. Вже не було там такого місця, де б я не побував; за кожне з них найжахливіші спогади. Я готовий був піти на найтяжчу працю, щоб тільки не бачити тих коридорів, кабінетів, слідчих і тих механізованих, сліпих виконавців — вартових з рушницями й револьверами.

Приїхали. Відчинилися ті самі високі ворота і ми в'їхали на подвір'я, а це фактично колишня вулиця, чи власне заулок, що сполучав Катерининську й Левашівську вулиці, а тепер загороджений з обидвох кінців, і де стоїть великий будинок, колишня власність великого князя Михаїла Олександровича. Знову камера № 1 у „тюрподі”, а потім коридор з десятками дверей, усі до кабінетів „уполномоченных ГПУ”.

Вартовий, привівши мене сюди, сказав почекаати. Може комусь при цьому могло б спасти на думку, чому ж було не втекти, коли варти не було. Але це міг би подумати тільки той, хто не побував у ГПУ. „Найдемократичніша” в світі держава не так про щось інше,

а про організацію цієї єдиної своєї надійної підпори подбала добре. Як миша, потрапивши в зуби котові, не може вже вирватися й утікти, так і людина, ускочивши до ГПУ, не може ви-смикнутися з нього.

Як кіт, бувши неголодним, може гратися в мишею, то випускаючи її з зубів, то знову хапаючи, так і ГПУ бува грається з людиною, як це було й зо мною в 1930 році. А з багатьма іншими і далеко гірше бувало, — випустить ГПУ в'язня додому, скажім, вранці, а пізно ввечері чи вночі приїздять, знову роблять кількагодинний трус і забирають назад, у багатьох випадках безповоротно.

Зоставшись без вартового на коридорі, думав я й про це. Був час. Ніхто не кликав, наче нікому непотрібний, наче й забули про мене. Я походжав собі туди, сюди, або стояв. Сісти ні на чому було. Коридори чистенькі, але зовсім порожні.

Нарешті віддала відчинилися одні двері. Я почув вимовлене моє прізвище. Глянув, а то був отой старший „уполномоченный” Брук, той самий, що арештував мене в с. Дзвінковій 1929 року. Він кликав мене. Отже я й попав до його кабінету і сів проти нього.

— Как себя чувствуете? Не знаете ли, что у вас дома делается? — зразу поставив два запитання.

— Як я почуваюся, гадаю, ви самі повинні знати, а щодо другого, то як же я, сидячи в ізоляції, можу знати, що робиться вдома? — була моя відповідь. Перше запитання я сприйняв просто як глузування, хоч воно поставлене було в роблено миролюбному тоні, без виявленої іронії. А ось друге мене дуже здивувало. Я ніколи не чув, щоб давали таке запитання. А вже вони знають, що в'язні під їхньою опі-

кою добре ізольовані й не мають контакту з родинами. І вони певні того, бо коли контроля перевіряє „передачу”, то нібито ніщо не може проскочити: вареники, коли є, усі розривають, кашу чи борщ — ложкою перегортають. А ось, хоч і покрайної, вареної картоплі не здогадувались розминати.

Виходить, — думав я собі, — мабуть виліпили листа в моїй передачі і ось тепер хоче дещо вивідати й перевірити, а потім „пришити” нову справу. У кожному разі мета цього запитання була — вивідати, чи не маю я контакту з родиною. Але про те, що становило причину до постави такого запитання, я довідався тільки тоді, як прийшов за три тижні додому. А тепер були в мене тільки різні здогади й побоювання, що, мабуть, дружина піймалася з листом і тепер у кращому випадку можуть позбавити мене харчів здому, або застосувати якусь кару до неї.

Було б, розуміється, наївно думати, щоб тільки саме на таку інтимну розмову мене викликали. Та не довго довелося чекати на те, щоб довідатися про справжню мету виклику. Ці два запитання, поставлені разом, становили тільки прелюдію.

— Ну, так ось, скажіть, яке тепер ваше політичне кредо? — раптом перейшов на українську мову Брук.

Ось воно що й до чого. Тепер мені ясно стало, що це має бути стара пісня, що її співав мені півроку тому слідчий Смірнов, — співпрацювати з ними.

— У мене тепер ніякого політичного кредо немає. А втім, ви, очевидно, про це саме моє кредо вже склали свою думку, коли так мучили мене, то пощо нам про це говорити. Я виснажений і вимучений і ні про що не можу

зараз думати, — швидко вимовив я йому.

По цих словах Брук говорив довго і про боротьбу клас, і про два світи, що тільки й змагаються тепер, — капіталістичний і соціалістичний, і про діалектику цієї боротьби. Що ж до того, що мене мучили, то він із безперечно вдаваним співчуттям пояснив, що вони змушені так робити, бо в советської влади багато ворогів, а комунізму ще не вироблено, і ніщо так легко без боротьби не дається. Капіталістично-буржуазне оточення весь час ставить під загрозу намагання робітничо-селянської влади запровадити справжній соціалізм, а відтак і спокій. Ці байочки з уст працівника ГПУ, а перед тим ЧК, чути було мені не першина; вони мене не проймали й ні трохи не розчулювали. У мене клекотіла злоба й ненависть до цих сатрапів, але якась не відповідно гостра розмова нічого не могла дати доброго, а тільки могла б пошкодити, тимто я тоном, що в ньому виразно відзначалося невдоволення від образи, спокійно доводив, що я на жадну співпрацю з ними не можу погодитися, бо не здатний до такої роботи. Крім того, я зазначив, що не хочу прибирати собі назви „горохового пальта”, пояснивши це приблизно такими словами: «Якщо пам'ятаєте, за царя так називали шпиків „Ші відделенія”, тобто царської „Охранки”, а я, тоді студент із революційними настроями рішуче був настроєний проти шпиків. А тепер ви хочете, після всього того, що ви зо мною робили мало не півтора місяці, щоб я зрадив цей свій принцип, і сам зробився шпиком. Для цього я не родився».

Надиво Брук сприйняв спокійно таку гостру відповідь (коли треба, чекісти терплячі, спокійні й толерантні) і почав доводити, що

такого співставлення тепер не можна робити, бо діяла й діє різна мета, і то не співмірні політичні ситуації.

Розмова протривала понад півгодини, ні до чого не doprowadила і мене відвезли назад до Лук'янівки до тої самої камери.

Незабаром у „передачі” я знову одержав захованого в картоплі листа від дружини й тоді відлягло від серця побоювання, що вона піймалася з листом до мене. Але Брукове запитання про те, що робиться в мене вдома, так і сиділо мені цвяхом у голові аж до того часу, як я повернувся через три тижні додому.

У листі дружина сповішала, що вона була в прокурора ГПУ в Харкові — Крайнього (жидівського роду). Він сказав, що пам'ятає мене з процесу СВУ й „здивований”, що мене знову заарештували. А треба зазначити, що цей прокурор Крайній був сухотний і не раз перебував у Тубінституті (у лікарні при Туберкульозному науково-дослідному Інституті) і його лікував мій швагер, лікар Андрій Журавель, що працював у тому Інституті. а через те, можливо, і знав, що ми родичі. А що Крайній добре ставився до А. Журавля й поважав його, то, треба думати, що таке ставлення частково перенеслося і на мене. Він сказав дружині, що моє справа не мине його рук, а коли вона потрапить до нього, то він зробить усе, що в його силі. І на останку заповів, що коли мене звільнять із в'язниці, то щоб я зразу приїхав до нього.

Щоб згодом не повертатись до згаданих оце двох осіб зазначу тепер, що й сухотному комуністові Крайньому не дано було померти своєю натуральною смертю. Під час великої партійної чистки 1937-38 рр. його розстріляли. Така сама доля спіткала 1938 року й мого шва-

гра, лікаря Андрія Андрійовича Журавля, але не комуніста. Цей лікар Журавель був родом із Зеленого Клину. Батько його проста людина, комерсант, але всім своїм дітям дав добру освіту. Того самого року загинула вся їх родина, — і батько, і всі брати, що їх було в нього щось із три чи чотири.

Дальших три тижні минули спокійно; мене не турбували викликами й я безтурботно провадив дні від ранку до вечора.

15-го травня 1931 року, зразу по обіді, шелеснула з легким скреготом засувка на кругленькому вічку в дверях і я почув, що мене знову викликають на допит.

Треба найперше самому пережити, а по-друге треба бути великим майстром слова й психологом, щоб передати на письмі те, що я відчув тоді. Цього почуття й списати не можна, — його можна зрозуміти, тільки самому переживши. Здавалося тоді — ліпше померти, аніж знову ступати по огидних коридорах цієї своєрідної установи й ставати під осоружні очі тих специфічних людей-слідчих, що наче й не подібні до звичайних людей.

Коли привезли мене «чорним вороном» на Катерининську вулицю й озброєний вартовий повів через добре знану мені фіртку, я знову не знаю, котрий це вже раз, ступив на територію внутрішнього подвір'я ГПУ. Тут було багато окремих будинків, різних завбільшки; здавалося, у кожному я вже побував. Тим часом, цим разом вартовий повів мене до того будинку, куди я входив уперше. Вивівши мене на другий поверх у коридор, він зразу кудись зник. Я побачив тут іще з п'ятьох чоловіка, з вигляду в'язнів, але без варти. Повіяло вільним настроєм. Як не стало варти, то й рухи зробилися вільніші. Я запитався одного з тих,

що тут були, що то є, чому варти нема й що тут ці люди роблять?

— Це всі тут ті, що їх викликано оголосити їм вирок в їхніх справах, — відповів той, додавши: — а що немає варти, то треба гадати, що вирок на звільнення.

За якийсь час справді вийшов з дверей, що біля них ми стояли, перший запрошений і сказав, що йому оголосили волю.

Дочекався і я своєї черги. Переступив двері й опинився в невеличкому кабінеті, де за столом сидів незнаний ще мені якийсь важний, середніх років, урядовець ГПУ, на вигляд худий, тонкий, але високий. Запросив сісти. Я сів проти нього.

То в моєму житті був дуже важливий для мене момент, тим то він твердо закарбувався в моїй пам'яті, і я хочу відтворити його так, як достеменно й докладно відбувся останній день мого перебування в тюрмі.

Запустивши глибокодумно очі в папері, що лежали перед ним, отой, незнаний іще мені слідчий, перед яким я сів, якийсь час мовчав. Потім підвів очі, поглянув на мене допитливо й серйозним тоном, не то ствердливо, не то в формі запитання, промовив по-російськи:

— Так в організації ви всьо-таки були.

Далі він говорив по-російському, а я відповідав по-українському.

— Ні, в організації я не був, а тим більше в російській, білогвардійській організації я не міг бути. Правда, знайшовся такий мерзотник, що набрехав на мене, але я рішуче заперечую, — відповів я на його слова.

— Этот маленький, как ево?..

— Сумбатов, — підказав я.

— Да, да, Сумбатов. То, что он мерзавец, мы в этом убедились и уже рассчитались с ним.

а тепер вот с вами... — протягнувши останній склад „ми” і наче не закінчивши речення, промовив він і спинився.

Еге, — подумав я, — із ним розправилися, а тепер зо мною; оце так тобі звільнення. Але не довго довелося залишатися з цією думкою. За хвилинку він повів далі свою мову:

— Мы, или вернее советская власть убедились в вашей честности и правдивости, а поэтому решили освободить вас в чистую. Завтра вы выйдете на свободу, получите на службе за все время свою зарплату и будете продолжать работать. Я вызвал вас, чтобы прочитать вам приговор тройки. — І далі прочитав мені короткий вирок харківської трійки в 20 квітня (нагадаю, що ото слухав я цей вирок 15 травня): «подследственного инженера Туркало Константина освободить и дело его сдать в архив».

— Дуже дякую вам за таке приємне сповіщення, але чи ж треба було так мучити мене, щоб урешті зробити такий висновок? — сказав я.

— Лес рубят, щепки летят... — була його трафаретна відповідь.

Я зауважив, що хотів би ще сьогодні вийти з тюрми, бо не бачу причини тримати мене до завтра, тим більше, що й так від дня вироку минуло вже понад три тижні. Він послався на канцелярську тяганину, але пообіцяв вжити заходів і натиснути на канцелярію, щоб я вийшов на волю ще того самого дня. На прощання зазначив, що я з цим не маю чого таїтися, і в камері можу про це в'язням сказати.

І справді він дотримав своєї обіцянки; привезли мене назад до Лук'янівки годині десь о

3-ій по полудні, а о 5-ій вже викликали «с вещами».

Почалася процедура випускання з тюрми. Коли я склав і взяв із собою нескладну постелю та зимову стареньку бекешу, то виявилось, що це для мене заважкий тягар. Проте, підбадьорений думкою, що ось-ось я вже буду на волі, сяк-так перейшов з речами всі відомі перепони — безконечні фіртки з вартовими біля них — і привели мене до контори чергового в'язниці. Не знаю, чим пояснити це, але зі мною знову не поспішалися тут. Спливала година за годиною, а до мене не бралися. Я сидів на лаві й чекав. Тим часом тут було дуже клопітно. Одних вивозили, других привозили, тих випускали, а тих вписували, привезених відводили до камер, і все це з певними канцелярїйними формальностями, виписуванням квитків, вписуванням та виписуванням у книгах, біганиною вартових та дрібних урядовців. Мене, власне, треба було також тільки виписати з двох чи трьох книг та написати мені довідку про те, з якого до якого часу я перебував тут. Роботи не багато, але до неї чомуть не бралися.

Я собі подумав, чи не соромно мене такого випускати на вулицю перед очі людей серед білого дня, бо вигляд справді у мене був „мерлецький”, то вони й тримають, поки засутеніє. Іншого я не міг придумати на пояснення того, чого мене тримають і не перепроводжують щодо мене належних формальностей. Така чи не така була причина тому, але мене так протримали до 10-ої години вечора, а тоді взялися до мене. За 10-15 хвилин усе було готове й вартовий повів мене до воріт. Пройшли ми ще одну фіртку з вічком у внутрішніх воротах, а тоді вже попростували до зовнішніх воріт при

самій вулиці. Ці ворота вже сам вартовий відімкнув, пропустив мене на вулицю, а ворота за мною замкнув і почвалав назад до контори.

Я опинився на вулиці, на волі. Відбулося те, що таке звичайне в таких випадках. Та якась сила, що досі там, за мурами, діяла доосередково, душила тебе, тепер наче почала діяти відосередково. Наче забагато стало простору.

Ступивши за ворота, я спинився. Тих два чи три десятки метрів, що їх я пройшов від воріт до воріт мене втомили й я потребував перепочинку. На вулиці людей не було. Це такий глухий закуток, що в такий час нікого вже не буває. Постоявши трохи, рушив, але зразу відчув, що я не можу йти, та ще й з невеличким тягарем. Ноги не слухалися. Мене взяв розпач. Нікого нема навкруги, а до трамваю близько півкілометра. Як кажуть, хоч сідай, та плач. Але робити було нічого; я мусів якось добратися додому. Як черепаха, напружуючи всі сили, я слимаковою ходою почав пересуватися. І хоч додому було всього якихось менше, як півтора кілометра, я, враховуючи трамвай, добирався мало не годину.

На мій стук у двері до кухні мені відчинила моя дружина. Для неї це була несподіванка. Привітавшись, вона зразу повідомила мене:

— А знаєш, мами моєї вже нема. Померла уночі проти 20 квітня.

Блибавкою просвердлювало мені мозок запитання слідчого Брука в його кабінеті 20 квітня, коли він викликав мене: «Не знаєте ли, що у вас дома делается?» Тепер мені було ясно, що ГПУ було поінформоване про цю подію й Брук хотів випробувати, чи не дістав я якимсь чином вістки про смерть тещі. Але в своїх листах дружина мені так і не написала про це,

не бажаючи, очевидно, завдати додаткової роботи моїм нервам, і сказала тільки тепер, поки я ще не зайшов до хати.

На той час у нас було подружжя наших приятелів інженера К. В. Миколаєнка та його дружини Лідії Федорівни. Вони прийшли відвідати мою дружину, і вже збиралися йти додому, але з такої нагоди відсунули свій відхід. Якось затрималося було в мене вдома півлітра горілки, то ми й сіли до столу, але до горілки з їжі була сама мізерія. Дуже убого виглядав стіл, проте це не стало на перешкоді приємно провести одну-дві години в сердечній розмові й розпити отак півлітра.

По їхньому відході, поговоривши ще трохи з дружиною, я ліг спати.

ПЕРЕЇЗД ДО ХАРКОВА

Лікарі твердять, що алкоголь шкідливий людині. Одного разу колись запитали відомого дослідника арктики Амундсена, якої він думки про горілку. На це Амундсен відповів, що коли б не було горілки, то хто знає, чи міг би він зробити ті досліді, що їх він доти перепровадив в арктиці. Горілка, казав він, підбадьорує людину; правда, не на довгий час, але достатній для того, щоб виконати якусь поважну, задуману важку справу. І крім того, вона дає пізніше міцний сон, що спричиняється до відновлення витраченої енергії.

Я повернувся додому з тюрми виснажений і немічний, але випита зразу горілка дала міцний сон і на другий день я почув себе багато ліпше й бадьоріше. Тим більше я не був тоді такий старий, — мені тільки йшов 39-ий рік. Та не було коли зважати на виснаженість та

немічність, треба було негайно підправляти фінансово надщерблене життя родини. Тим то я найперше зразу пішов на примусом кинуте місце праці в науково-дослідному інституті торфової промисловости. Згадуваний уже директор того інституту Торгоненко зустрів мене без захоплення; співробітник, що більше часу сидить у тюрмі, аніж працює, видно припадав йому-партійцеві не до смаку. Тим то, коли я йому сказав, що маю одержати, як сказали мені в ГПУ, зарплатню за весь час, і подав йому про це заяву, то він зовсім відмовився будьщо платити. На моїй заяві він написав таку резолюцію: «Ввиду того, что **аресты инженера Туркало приняли систематический характер** (це достеменно), поэтому в выдаче ему зарплаты за время ареста отказать (приблизно)».

Тепер я не пригадую, куди саме я звертався, але довелось до різних інстанцій звертатися, аж поки виборів собі гроші, але тільки за два місяці. Хоч, випускаючи мене з ГПУ, і сказали мені, що я маю одержати платню за весь час, але коли прийшлося до діла, і мені відмовлено, до ГПУ в цій справі я не звертався.

І ось, поки та моя справа з грішми десь там розбиралася, я поїхав до Харкова, до прокурора ГПУ Крайнього, як він загадав був моїй дружині. Крайній мені сказав виїхати з Києва, бо при кожних дальших масових арештах я обов'язково потраплятиму до числа заарештованих, а тоді, можливо, і його не буде, та взагалі чи й можна буде тоді щось зробити. І ліпше, тобто треба, сказав він, виїхати з України. Для мене ясно стало, що в тому в якійсь мірі заважила пов'язаність із Тубінститутом, що він так ніби співчутливо поставився до мене й дав таку запобігливу пораду, а може й ви-

могу. Взагалі треба сказати, що під Советами можна було спостерігати, та, мабуть, і тепер те саме, багато життєвих явищ, що їх важко було підвести під якусь певну, струнку систему. Я подякував прокуророві Крайньому за увагу й пораду, і вийшов. Більше я Крайнього не бачив.

Не знаю, чи добре я зробив тоді, чи зле, і навіть пізніше важко було оцінити, але я Крайнього не послухався й з України тоді не виїхав. Повернувшись до Києва й полагодивши всі свої ліквідаційні справи там, я все ж таки знову повернувся, покищо сам, до Харкова й почав шукати тут собі праці й помешкання. Харків був мені зручний тим, що там я мав дві заміжніх сестри, отже, було де спинитися. Наймаючись на працю, я не міг заступаючи того, що маю „судимість”. Перша спроба дістати посаду інженера на Комбікормовій (комбікорм — комбінована паша худобі) виробні завалилася, — сказали зачекати (хотіли в'яснити собі, чи можна брати на роботу такого контрреволюціонера). Правда, через тиждень я одержав від тієї виробні письмове запрошення й пропозицію зайняти ту посаду, на яку подавався, але я вже тоді працював у науково-дослідному відділі тресту «Кокс».

Тепер справа стала з помешканням. У самому Харкові була така житлова криза, що годі було думати навіть про одну кімнату. Та я й сам не хотів отаборюватися в самому Харкові, щоб не мати тут „заявки”, тобто, щоб не бути „приписаним в адресному (ГПУ) столі”. Я почав шукати помешкання по ближчих околицях, але то також була не легка справа. Тільки по кількох тижнях шукання, нарешті, пощастило мені знайти одну досить велику кімнату у виселку «Високому» за 18 км. від Хар-

кова. А комунікація з Харковом була робітничими поїздами, що курсували між Харковом і Мерефою мало що не кожної години.

Тепер треба було перевозити родину й речі, а то була найскладніша проблема — з чотирьох кімнат і кухні впхатися в одну кімнату. То була перша руїна хатнього, морального й матеріяльного життя. У Києві перед СБУ я твердо став був на науковий ґрунт, — працював в Академії Наук, професорував, і через це мав спеціальний ордер на право мати окремий кабінет у своєму помешканні, яке через це саме було недоторкане. Я мав велику книгозбірню, рояль, і взагалі багато речей, що виповнювали чотири кімнати й кухню. З переїздом до Харкова чимало речей довелося пороздавати знайомим людям, а дещо й покинути. Та й те, що перевезли, годі було впхати в одну кімнату. Довелося, з дозволу господині, рояль поставити в її залі, а деякі речі та більшу частину книжок покласти в сараї. Через рік, розуміється, від змін температури вони так попсувалися, що при дальших переїздах не було вже що брати, і вони пропали. Так-сяк осівшись, дітей віддали до місцевої школи, а я почав щодня їздити поїздом до тресту «Кокс» на роботу.

За большевиків (комуністичної советської влади), крім періоду НЕП'у, ніколи не було реальної заробітної платні (місячної), її вистачало, як коли, — на десять днів, і в найліпших випадках — на півмісяця. І то, коли родина з трьох осіб, то працювати треба було двом, а коли з п'ятьох — то вже трьом. Не знаю, чи який найліпший економіст, чи соціолог міг би обрахувати відповідність потреб людини до тої зарплатні (розуміється, пересічної), що була за большевиків на початку тридцятих років. Важко, а то й неможливо списати ті спо-

соби, як люди викручувалися, щоб так-сяк зводити кінці з кінцями й якимось задовольнити свої потреби. Про якусь нову одягу чи взуття пересічний службовець і не думав, уся увага й усі зусилля були скеровані на те, щоб якимось задовольнити тільки харчові потреби на сьогодні, навіть не думаючи, що буде завтра. Якимсь повелося так, що коли людям живеться добре, коли рівень життя високий і люди живуть у достатку, то кажуть, що людині не доводиться думати про завтрашній день. Мені здається, що така формула несправедлива, бо практика нестатків показує інше, — коли людину обсідають злидні й великі нестатки, то тоді вона не може думати про завтрашній день, — ось зараз, сьогодні треба щось робити, щоб заморити голод, а оте думання про завтра настає тоді, коли воно приходить, тобто, коли те „завтра” перетворюється на „сьогодні”.

Простий міський люд, жінки робітників і міщани, за тих часів, початку тридцятих років, шукав порятунку здебільшого на базарах торгівлею з-під поли, чи як казали ще „на ліво”, хто чим міг. Знову ж у необізнаній з тим життям людини може виникнути запитання, чим же люди могли торгувати, коли нічого не було, і хто міг купувати, коли не було реальної зарплатні. А було воно так. Робітники працювали на фабриках і виробнях, йдучи додому, не йшли з порожніми кишенями. А ту їхню продукцію жінки з-під поли збували на базарах, продаючи, або вимінюючи на продукти. Були й більші розмірами спекуляції, але то була робота жадібних до наживи сильніших світу того — завідувачів крамниць, завідувачів господарств по установах та начальників постачання, так званих „снабів” (від російського слова „снабжение”). А селяни

рятувалися, вибірюючи колоски по полях після жнив та вишуковуючи рештки залишеної в землі на полях картоплі, качанів кукурудзи та іншої городини. Це й спонукало советський уряд у серпні 1932 року видати страшний закон про «расхищение государственного имущества», за яким і за колоски, і за всілякі інші дрібні крадіжки на виробнях винні дуже суворо каралися.

Я, осівшись у тресті «Кокс», удався до Технічного Видавництва й почав перекладову й редакційну роботу. Тоді я ще міг фінансово рятуватися тим, бо по видавництвах, а особливо в Технічному (технічні науки), ще сиділи українці, що знали мене. Між іншим, той співробітник видавництва, що давав і приймав від мене роботу, одного разу таємничо показав мені через відчинені двері, у другій кімнаті, одну технічну (звичайну, низову) співробітницю, дружину українського комуніста (з боротьбістів) Михайла Лебединця, яких я знав іще 1919 року. Вони обидвоє вже були вичищені з партії, а в 1919 році були народними комісарами (міністрами), він — юстиції, а вона — соціального страхування. Після вбивства, що його зарядив сам Сталін, лєнінградського чільного комуніста Кірова, Михайла Лебединця розстріляли, а що пізніше сталося з отою його дружиною, Марією Венедиктивною, не знаю.

Тим часом політичне життя нуртувало, а харчова проблема дедалі ставала гострішою. Чвари в комуністичній партії дедалі набирали помітнішого вигляду, — прибічники й послідовники висланого вже закордон Троцького не втрачали надії преремогти Сталіна. Я мав змогу знати про це трохи більше, бо напроти мене в установі, за сусіднім столом, притуленим до мо-

го стола, сидів інженер-економіст, комуніст, Пісаревський, з національності жид. То була, здавалося, порядна й розумна людина. Він чомусь мав до мене довір'я й оповідав про оті партійні чвари, не таївся з тим, що належить до партійного крила троцкістів, і критикував напромак сталінської політики. Тоді ще міг дозволити собі таке комуніст. І взагалі треба сказати, що майже цілий трест „Кокс” тоді своїм партійним складом був троцкістський. Через кілька років, коли Сталін остаточно переміг усі „ухили” в партії, чимало директорів коксових виробень із багатьма інженерами-комуністами (здебільшого жидівського походження), разом із самим директором тресту Логіновим і головним його інженером Вальманом були порозстрілювані. Такий мор відбувся найбільше 1936-1937 року. І Пісаревський, можливо, пішов туди само, тільки набагато раніше, бо недовго був у тресті й десь зник іще наприкінці 1932 року. Проти мене пізніше сидів секретар редакції журналу „Кокс и Химия” В. І. Шостенко, син колишнього харківського поліцмайстра, дуже симпатична людина.

Одночасно з чварами в партії господарське життя країни котилося, здавалося, у прірву. Починався голод, що дедалі набирав загрозливішої форми. Не тільки почало дуже помітно бракувати хліба й інших харчових продуктів, а раптом державі ніби забракло грошей. Якщо й можна було щось набути на базарі, чи, скажімо, купити хліба, що тоді з'явився по крамницях, як „комерційний”, тобто поза картковою системою, але дорогий, то не було за що — не було грошей. Платню співробітникам установ виплачували з великим запізненням. Це явище не було безпосередньо пов'язане з голодом, що насувався; воно було

тільки, якщо можна зробити таке визначення, його функцією. Тоді відбувалася фінансова реформа, а з нею мобілізація фінансів на індустріалізацію. Уся промисловість і торговельна система були позбавлені права будьщо купувати за готівку; усі купівельні операції можна було провадити тільки через банк чеками, а банк, відповідно до потреб індустріалізації, затискав гроші, де тільки міг. А найлегше було затискати на таких ділянках, як наука, культура, видавництва тощо.

Отож, маючи тоді в Технічному Видавництві зароблену перекладами й редакційною роботою якусь суму грошей, які годі було одержати, а також через несвоєчасну виплату зарплатні в установі, де працював, я був старець і не мав за що купити харчів, щоб діти не голодували. А то страшне становище. І ворогові не можна побажати того, щоб він переживав таку трагедію, коли батьки бачать, що діти голодні, а нема чого дати їм їсти. І то було майже загальне явище. Було видно мені і в установі, що для багатьох співробітників, навіть на вищих посадах, із більшими окладами, харчова справа становила складну й важку проблему, бо закриті розподільники з хорчами були тільки для вибраних і „заслужених” людей, а звичайні картки на харчі, на які так само важко було щось добути, бо часто не було продуктів, не задовольняли потреб. Життя зробилося дуже важке, бо треба було не тільки важко працювати, а ще й терпіти важкі, бувало, комунікаційні невігоди, що дуже втомлювали.

Виселок „Високий”, чи як за большевиків почав зватися „Жовтневий”, був за 18 кілометрів від Харкова, і через нього на добу переходило багато робітничих поїздів, але дуже

часто траплялося таке, що на передостанній перед „Високим” станції Покотилівці поїзд заходив на запасову колію й простоявав по 3-4 й 5 годин, перепускаючи інші поїзди, що вибилися з графіку. У таких випадках я потрапляв додому десь тільки об 11-ій, а то й о 12-ій годині. А таких випадків бувало по 4-5 разів на місяць.

Згадане становище з грішми тривало щось із рік, а харчова справа дедалі все гіршала. З'являлося багато прошаків, виснажених голодом колись порядних, працюючих людей, у переважній більшості селян. І просили вони вже не хліба, чи картоплі, а лушпайок із картоплі чи буряків та всіляких об'їдків, чи навіть кісточок із м'яса, якщо в когось було це. У тих часах нічого, що тільки мало натяк на їстивну річ, не викидалося; не було жадних залишків, що йшли б у сміття. Про це майбутні історики зможуть довідатися з праці й аналіз Сміттевого („Мусорного”) Науково-дослідного Інституту, що був тоді, а, можливо є й тепер.

Люди принишкли й зробилися мовчазні. Майже не видно було, щоб хтось пожартував чи засміявся здоровим сміхом. Усі стали сумні й зосереджені, як то буває, коли хтось у родині помирає, або перед очікуваною неминучою смертю когось із близьких. А в комуністичній партії клекотіло, — Сталін напружував усі свої сили, щоб дати останній і рішучий бій усім своїм ворогам-претендентам (потенціальною) на його „престол”.

У списаній атмосфері й харчових труднощах минуло понад півтора року. Від половини 1932 року наслідки голоду, що охопив українських селян, було видно вже на кожному кроці навіть у місті Харкові, тодішній столиці „соціалістичної України”, очолюваної урядом

із московських ляльок українського й не українського роду. Хоч як НКВД пильнувало, щоб голодні люди не з'являлися на вулицях великих міст, але не могло допильнувати, такий бо великий рух почався з сіл, де вже десятками щодня в кожному селі вимирали селяни. Державні збірні магазини ломилися від збіжжя, а інше гнило десь у купах на залізничних станціях, а селяни гинули з голоду, що його так майстерно підготувала „рабоче-крестьянская власть”. І тоді ж у містах політична пропаганда галасувала, що голодні люди, то ледарі, які не хочуть працювати й тому голодують. А перед світом советська влада заявляла, що ніякого голоду нема й не прийняла тієї допомоги, що її хотіли подати українським селянам інші держави.

По селах залишилося ще дуже небагато розкуркулених селян, позбавлених права голосу, і їх уже не приймали до колгоспів. Але то не був тоді й рятунок, бо й у колгоспах влада забрала ввесь хліб, і колгоспники гинули, як мухи.

Про самий отой голод 1932-1933 року не буду більше тут писати, бо то дуже складна й широка політична тема, і не для спогадів. Досить буде сказати, що голодна смерть косила селян покотом. Коли влітку 1933 року треба було порати пашню на полях у жнива, то не було кому це робити. Проблема людини на селах стала гостро. Вихід із цього большевики знайшли в тому, що загадали міським установам складати із своїх співробітників бригади по 15-20 чоловіка й посилати на „уборку урожаю”. В одній із таких бригад і мені довелося поїхати на жнива в Карлівський район (назву села, на жаль, забув). Я навіть не знаю, із чим можна було б порівняти село, як воно вигля-

дало, коли наша бригада приїхала туди. Абсолютна тиша. Що там людської пісні, гавкання псів, чи м'явкання котів, навіть цвірінькання горобців, каркання ворон, чи квакання жаб не можна було почути. Усе вже пішло на поживу людям, що, як могли, рятувалися від смерти, а найголовніше від передсмертних мук. Багато хатів уже стояло пустою. А сусіднє село Костянтинівка, казали, вже вимерло до ноги.

Але треба було тільки бачити, як відбувалися жнива, ота „уборка урожая”. Працювала наша бригада, працювали й місцеві селяни, що ще залишилися живі. І ось так, — службовці, що здебільшого не бачили ніколи села й поля, мало що могли зробити за день, бо зовсім не звикли до такої роботи, а селяни, ледве живі, виснажені, голодні, також не могли багато чого дати за день. А на трудовень були певні норми. Правда, ті норми, зважаючи на таких „робітників” — міських мешканців і виснажених рештків селян і селянок, не високі. Працювала наша бригада три тижні (22 дні), але багато хто не добрав цілого числа трудовнів. Довелося застосовувати большевицьку арифметику й вирівняти всім трудовні, узявши в тих, що їх мали більше й приписавши тим, що не виробили цілого числа. Я, звиклий до роботи при землі ще змолоду, виробив понад подвійне число трудовнів. Ми працювали 22 дні від світанку до смерканку, бо так нас тримав бригадир — партієць Калюжний — до речі, з національності жид, який сам не дуже хався до роботи й урешті також належав до числа тих, що їм довелося приписувати чужі трудовні. Він одного разу сказав мені: „Вы работаете, как трактор. Откуда у вас такая сноровка?” На це я йому відповів: „Бо я не панського роду”, зробивши тим натяк на те, що

ось ти, мовляв, панського роду, а через те й не можеш так працювати, і залишився паном, тільки під іншою барвою. За ті 22 дні я одержав: 2 пуди пшениці (на передвоєнні ціни — 2 карбованці), 2 пуди жита (1 корб. 60 коп.), ½ пуда пшоняних круп (60 коп.) і премію за „ударну” працю — невеличке відерце меду. Отже, не рахуючи премії, я за 22 дні праці одержав 4 корб. 20 коп., — за кожний день по 19 копійок. А перед війною молода дівчина селянка одержувала за день 30 копійок, а я ж серед інших робіт і косив косою й жнивваркою, а такі робітники одержували одного карбованця на день. Ось така „реальна” зарплатня в комуністів була завжди й скрізь на різних роботах.

Д О Н Б А С

а) Ханжонкове

Незабаром після того, як наша бригада повернулася з „уборки урожая”, якось покликав мене до себе головний інженер тресту „Кокс” Вальман. У нього я побачив невеличкого чоловічка, якому він представив мене. А то був директор коксовні в селищі Ханжонкове на Донбасі, на прізвище Харламов. Представивши мене Харламову, Вальман сказав, що він переводить мене на посаду начальника технічного відділу ханжонківської Коксовні. Розуміється, що навіть коли б я й не хотів переїздити на Донбас, то сперечатися було б зайво; у моєму становищі „надщербленої” людини щодо політичної благонадійності, і при тій важкій політичній ситуації, що вже тоді набувала чималого напруження, треба було бути

балосся, чи не подобалосся. Я відповів, що згоден, а що Харламов захотів, щоб ми разом дуже обережним у виборі того, що мені подобіхали до Ханжонкова, то ми й умовилися про день від'їзду.

Коли на другий, чи на третій день ми вже сиділи в поїзді, а його колеса вже ритмічно відбивали частозмінний такт на стиках рейок, я побачив, що Харламов витягає з чемодана пляшку горілки й добру закуску. Ого! — подумав я, компанійський чоловічина отой новий мій начальник. Так ми добру частину дороги „працювали” над тим „добром”, що було в його чемодані. А воно було таке, що його давно не можна було купити отак просто собі в крамниці; то він, як комуніст (партійний), та ще й у відрядженні в „державній справі”, одержав добру пайку в якомусь закритому розподільнику. Там була і булка, і ковбаса, і навіть червоний кав'яр та інші ласощі, що їх звичайні собі люди не бачили вже кілька років.

На ранок ми вже були в Ханжонкові. Знову Донбас. Тільки якихось п'ять років відділяло мене тоді від того часу, коли я був у Донбасі, але короткий час, як делегат від Академії Наук, пропагувати серед його робітників українську науку. А тепер приїхав сюди не з власної волі, та ще й ніби як „начальник” для тих самих робітників. У Ханжонкові в перших відвідинах Донбасу 1927 року я не був; то невеличке селище в центрі Донбасу, на яких тричотири тисячі людности, у сімох кілометрах від Макіївки, на головній залізничій магістралі Київ — Ростов над Доном. Людність його — усе шахтарі та коксовики. А інтелігенція — інженери й техніки з шахт та Коксовні з родинами та урядовці канцелярій тих установ.

Коксівня в Ханжонкові була стара, „допо-

топна". Вона випалювала з вугілля тільки кокс, а всі корисні речовини, що є в вугіллі, згоряли й ішли з вогнем у повітря. Тим то Ханжонкове вночі являло собою ефектну картину, коли в темряві палало близько десятка вогнених „свічок" із широким полум'ям із коксових печей. До Ханжонківської коксовні належали також такі самі коксові печі в селищі Буроз, за два кілометри від Ханжонкова, і з такими самими „свічками", що їх добре було видно вночі й у Ханжонкові. А кругом Ханжонкова були шахти, де шахтарі добували вугілля, з іще старими назвами: „Шмідт", „Президент" тощо.

Життя тоді в Данбасі було не подібне до життя поза Донбасом. Сюди не поширювався той жах, що охопив був усю Україну. Скрізь люди гинули з голоду, а тут, у промисловому центрі, життя відбувалося більш-менш нормально, довіз продуктів харчування не припинявся, і через робітничі та ітеерівські (інженерно-технічних робітників) їдальні харчування було стерпне. Сюди саме, до Донбасу тоді й утікали ті селяни, що їм доля допомогла обійти якимсь чудом заслання за спротив колективізації, або навіть таки втікачі із заслання добиралися до Донбасу й тут знаходили притулок на шахтах чи коксувнях, поки їх енкаведівська поліція не викривала й не забирала звідсіля. А що Донбас потребував робітників, то не дуже й докопувались до біографічних відомостей робітників. Хіба що когось спеціально розшукували, то такого, якщо знаходили, то й забирали.

Через якийсь час технічний директор Ханжонківської коксовні (то посада тоді ще була для безпартійних інженерів, бо партійців на таку посаду ще не вивчили були) Олександр Крулевецький (хоч і Олександр, але з націо-

нальності жид) сам попросився, чи його трест перевів на іншу коксовню, і він покинув Ханжонкове. А директор не захотів брати іншого й запропонував трестові залишити мене на посаді технічного директора. Треба думати, що через мою політичну минувшину трест не наважився на це й залишив мене на цій посаді тимчасово виконувати обов'язки технічного директора, мавши на думці пізніше призначити на постійного когось іншого. Тим часом „приятелювання” Харламова з „Бахусом” не пішло мені на користь. Про його прикладання до чарочки доказав трестові начальник вугільного цеху, інж. Лев Пільман (з національності жид), будучи за щось лихий на директора, а косячком і на мене, що я його в чомусь не підтримав. Тоді трест поставив мені в провину, чому я, як безпосередній помічник Харламова, не доказав йому, що він пиячить, і ніби разом із ним тримав компанію. Справа кінчилася тим, що Харламова трест звільнив зовсім (партія перекинула його до іншого тресту), а мене трест „Кокс” перевів на посаду інженера коксового цеху на Єнаківську коксівню, за яких п'ятнадцять кілометрів від Ханжонкова на північ.

Трохи шкода було покидати Ханжонково; то селище невеличке, і повітря там не так отруєне вугільною пилюкою й газами, як по інших донбаських селищах, де є, крім шахт і коксовень, також і металургійні виробні. І крім того, і технічний персонал і робітники мене полюбили й ставилися з повагою. Читачеві може не зразу зробитися ясним, чим може викликати любов до себе технічний керівник на виробні. Чи робітникові не однаково, хто там заправляє цілою виробнею. — Йому дошкульніші іноді бувають його безпосередні начальники — майстер, або начальник цеху. А спра-

ва ось у чому. Хоч то вже був і сімнадцятий рік господарювання советської влади, але промисловість ще не була на господарчому розрахунку, а в разі потреби, тобто, коли траплявся дефіцит, то одержувала дотації з державного бюджету. Інакше кажучи, промислові підприємства не були ще пов'язані тим, щоб їхні фінансові операції регулював банк, а вони повинні дбати про те, щоб обов'язково дати запланований прибуток. Тим то я, коли виконував обов'язки технічного директора й мав право розпоряджатися кредитами, не церемонився з державними грошми; у межах своєї виробні я нарівні з самим директором міг витрачати гроші за своїм розсудом. Використовуючи це своє право, я багато видавав грошових нагород службовцям і робітникам ніби за ретельну й добру працю. А поза тим я дбав також, щоб добрий спецодряд був на робітниках і щоб добре працювала робітничка їдальня. Усе це й спричинилося до того, що мене любили й шанували. Я більше дбав за інтереси службовців і робітників, а не за інтереси нелюбої скарбниці.

Коли мене трест перевів до Єнакієва, то це було пониження на посаді; там я вже не мав права розпоряджатися кредитами виробні, бо став за звичайного інженера в цеху.

б) Єнакієво

Єнакієво також типове донбаське селище, тільки багато більше за Ханжонково, і коксовня там була вже модерніша, із використанням вугільних газів.

Переїзд до Єнакієва стався приблизно через рік мого перебування в Ханжонкові, десь на самому кінці 1934 року. За директора ена-

кїївської коксовні тоді був Коник, — не інженер, а тільки член комуністичної партії, з національності жид. Він знав мене ще з тих часів, як я працював у тресті (і він тоді там був), і ставився до мене доброзичливо, але загально моя минувшина давалася в знаки серед численного виробневого персоналу. Технічним директором був інж. Храпкін, з національності жид, і також не погана людина.

Десь на початку 1935 року під час роботи підійшов до мене Начальник виробневої „Спецчастини” й сказав, що мене „запрошують” на 3-тю годину дня до НКВД, і сказав мені число кімнати, куди я маю з’явитися в призначений час.

Не можна сказати, щоб таке „запрошення” було приємне. У пам’яті зразу відновилося все те, що довелося пережити 1931 року, і я собі подумав, чи не починається знову якась загадкова історія з якоюсь контрреволюційною організацією. Заспокоювало тільки те, що я дістав „запрошення”, а не звичайний арешт уночі. Спало також на думку й те, чи не викликають мене в тій самій справі, що про неї й колись уже мали розмови зо мною слідчі („уполномоченные”) Смірнов і Брук, тобто — „сотрудничают”, співпрацювати.

На призначену годину я прийшов, куди викликали. Легко одержав перепустку при вході. Постукав у двері, почув „войдите” і ввійшов.

Єнакієво, хоч і робітниче селище, але мало й тоді вже пристойні будинки, де жили перед революцією концесіонери — бельгійці й французи, що тримали в концесії вугільні шахти, коксові й металургійні виробні. В одному з таких будинків і містився кабінет „уполномоченного”, до якого я ввійшов. Кабінет являв

собою чималу, по-діловому обставлену, кімнату. Зустрів мене середніх років „уповноважений” досить привітно, навіть потиснув руку, але прізвища свого не сказав. Уже самий початок розмови показав мені, що я не помилився, коли снував собі передбачення про мету виклику до НКВД, а саме, знову пропозицію „сотрудничать”. Правда, у таких випадках оті „уповноваженні” підходять до справи подипломатичному. Так і цей почав розмову дуже хитро. Він почав розпитуватися за коксову виробню, як вона працює, чи виконує плян, чи не завеликі завдання на плян, як робітники ставляться до роботи. Я „наївно” відповів, що дирекція виробні могла б дати докладніші й повніші відомості, а я маленький собі інженер і можу не знати всіх тонкощів виробничого життя виробні. Словом, пішла розмова й гра, як колись казали, «у кошки й мишки». „Уповноважений”, як і належиться „дипломатові”-чекістові, був терплячий до певного часу; він переводив розмову з однієї теми на іншу, і врешті почав мені доводити, що я добре зробив би, коли б почав „тісно співпрацювати” з ним. А коли я почав відмовлятися, зазначивши, що я не здатний до такої „роботи”, терпець йому помітно уривався, він перейшов у рішучіший наступ і загрозив вразі моєї відмови, чималими неприємностями.

Потримав він мене до пізнього вечора, добре, врешті, налаяв і назвав непоправним контрреволюціонером, а коли відпускав, то сказав, що я не маю права навіть дружині сказати, де я був, і порадив сказати, що затримався на виробні. Якої він був національності, важко було визначити, — говорив чистою

російською мовою, але українську мову розумів.

Удруге мене викликали до НКВД мало чи не через рік, десь уже наприкінці 1935 року, чи на початку 1936 року. Так само „запрошення” передав мені начальник „спецчастини” виробні. Запрошення неприємне що й казати. Знову терпіти моральні муки — перспектива нестерпна, але нічого не вдієш, — на призначену годину пішов. І ось коли я ввійшов до визначеної кімнати, то побачив перед собою іншого „уповноваженого”, аніж торік, — людину поважних років і симпатичну на вигляд. Він підвівся з крісла, подав руку, виразно назвав себе: „Кавецкий”, і попросив сісти. Знову таки з певністю не можу сказати, якої він був національності, — мені здається, що жид. Але зразу повинен зазначити, що в стінах ГПУ — НКВД, за весь час своїх поневірянь, серед слідчих, отих „уповноважених”, я вперше побачив шляхетну й дуже симпатичну людину — це отого Кавецького. Чи то він так спритно й майстерно прикидався, чи то справді була випадкова людина в НКВД, але якщо він був чесний зі мною, то така людина довго не могла протриматися в НКВД. Він викликав мене кілька разів, і тримав у себе іноді приблизно від 4-ої години дня до 12 години ночі. Але час у прийнятній бесіді спливав легко й непомітно. Ні в чому він не відрізняв себе від мене: на столі лежали добрі цигарки й ми обидва курили собі, скільки хотіли, що йому приносили їсти, то те саме разом і мені, — порції нічим не різнилися, — двічі були м'ясні страви, а вже десь після 10-ої години — чай із булочками й печивом. Був час розмовляти, то про що тільки ми не говорили. на різні теми: історичні, політичні,

філософські тощо. Він виявився дуже приємним співбесідником; людина з великою ерудицією, начитана, — і видно з освітою. Він і мені якось зауважив, що йому „ніби приємно” зо мною розмовляти. А коли серед розмови він повертався до того, щоб я дав згоду „співпрацювати”, то найбільше наполягав на те, що він хоче полегшити мені життя й працю на виробні.

— Я знаю, — казав він, — що вам не солодко доводиться почуватися, коли якийсь майстер, чи десятник, чи навіть інженер, що може не вартий і половини вас, але з партійним квитком у кишені, та навіть і без нього, раптом кольне вас вашою політичною минувшиною. Це цькування. і я це добре розумію, а я хотів би, щоб цього не було. Коли ви будете співпрацювати з нами, ми зробимо так, що того ніхто не буде знати, а разом із тим поліпшення у взаєминах ви зразу відчуєте.

Я добре здавав собі справу в тому, що то своєрідна метода, притаманна кожному чекістові своя, але вразив мене фінал, кінець останньої візити. Коли я врешті рішучо сказав, що не можу погодитися на таку „роботу”, що то буде проти моїх поглядів і совісти, що то буде зрада мого давнього, іще за студентських часів, погляду на царське „горохове пальто”, він дуже спокійно сказав: „Очень жаль”... А відпускаючи й прощаючись, висловив побажання, щоб ми розійшлися друзями й не згадували один одного лихим словом. Потиснув руку, побажав здоров'я, а останні його слова були такі: „А все таки мне жаль вас”.

Думаю, що його вже нема на світі, тим то тільки можу сказати: якщо він справді був щирий зі мною, то дай йому, Боже, царство небесне; і як він із такою натурою міг працю-

вати в НКВД, то для мене нерозгадана таємниця. Більше того Кавецького я ніколи не бачив, але він яскраво стоїть у моїй пам'яті. Ось і такі бували енкаведівські сфінкси.

в) «Самостраховка»

Термін „самостраховка” був дуже поширений у другій половині тридцятих років під Сове́тами. То означало, коли якийсь начальник установи, чи промислового підприємства, розуміється комуніст, щоб забезпечити (застрахувати) себе від переслідувань у партійній лінії (а то те саме, що й від НКВД), бо тоді саме Сталін найбільше скаженів і через НКВД гнав на той світ багато своїх таки партійців, що в минувшині мали вже якусь політичну пляму. Для багатьох така „самостраховка” була тільки самообдурюванням, бо вона не рятувала тих, на кого падало тоді гостре око НКВД.

Надійшло літо 1936 року. Я вже працював рік на енакіївській коксовні й мені належалася відпустка на два тижні. Вирішили поїхати з дітьми на відпочинок до Бердянська над Озівське море. Поселилися ми там не в самому Бердянську, а на так званому Рибальському виселку, за два кілометри від міста берегом на схід, недалеко від довгої коси, що вузьким півостровом заходить десь із понад півкілометра в море, у хаті в кількох кроках від моря.

У Бердянську чекала на нас несподіванка; випадково на вулиці зустрів я Миколу Дмитровича Гладкого з його дружиною Веронікою Януарівною. що саме за день перед тим повернулися із заслання, з Ташкенту. П'ять років ми не бачилися. М. Д. Гладкий покладав надію на нову конституцію ССРСР і одночасно УРСР і через те повернувся в Україну. Але бідний Ми-

кола Дмитрович помилився, бо конституція, як безсоромно висловлювалися самі слідчі в НКВД, була написана для „дурнів”. Через рік, у самий розпал „ежовщини”, тобто восени 1937 року, М. Д. Гладкий безслідно зник у застінках НКВД. А тоді, рік тому, ми мало не щодня сходилися, як збігло тих два тижні відпустки. А так було приємно, що не хотілося покидати гихого Бердянська. Я вирішив телеграфом просити продовження відпустки на один тиждень. Уранці дав телеграму про це директорові Конникові, і того самого дня дістав відповідь: «согласен». Прожили ми ще один тиждень у Бердянську й повернулися до Єнакієва. У поїзді розмовилися із сусідами в вагоні, які їхали з Дніпропетровська до Харкова. Від них довідався, що в Дніпропетрівську зайшли численні арешти комуністів і серед них заарештовано широковідомого в той час большевицького діяча Хатаєвича, з національності жида, першого секретаря обласного Комітету партії на Дніпропетровщині, а також голову Облвиконкому якогось Гаврилова.

Повернувшись до Єнакієва, я став до роботи, а на другий день переказали мені, що мене хоче бачити директор. По роботі зайшов. Директор Коник зустрів мене дуже привітно, із жартівливим докором, чому це я сам не догадався зайти до нього, приїхавши з відпустки. Я відповів, що саме якраз збирався зайти та й подякувати за продовження відпустки, але затримала робота та деякі хатні справи по приїзді. Хоч як доброзичливо ставився до мене Коник раніше, але при цьому побаченні зовсім несподівано для мене він виявив якусь надмірну й незвичайну привітність і доброзичливість. Запитався, чи не хотів би я дістати ліпшу квартиру (до речі, треба сказати, що на

великих промислових підприємствах інженери мали квартири безплатні), може щось із меблів додати, і взагалі, чого я хотів би до поліпшення моїх побутових обставин. Я був ошелешений таким ставленням і не міг зрозуміти, і досі не розумію, чим воно було викликане.

Коник почав вихваляти мене, що я добре працюю, а через те заслуговую на те, щоб були поліпшені мої побутові умови. Іще й до того треба відзначити, що ще перед моєю відпусткою, коли у відпустку пішов був начальник коксового цеху, то Коник своїм виробничим наказом виконувати його обов'язки призначив мене, а не інж. Лібціса, з національності жида, який уважався за помішника начальника цеху, і тим викликав виразне його незадоволення.

Скінчивши з похвалами й пропозиціями щодо поліпшення мого побуту, на що я відповів, що цілком задоволений тим, що маю, Коник запитався, чи не чув я чогось нового їздивши. Я йому й розповів, що чув від сусідів у поїзді, попередивши, що переказую тільки те, що чув, а чи то правда, чи тільки плітки, за те ручатися не можу. Коли я йому сказав, що заарештовані Хатаевич і Гаврилов, то він зразу зблід і зробився білий, як крейда. Це особливо було помітно, бо Коник був солідної статури й смуглявий брюнет. Він зразу помітно охолов і далі розмова не клеїлася. Я ще раз подякував йому за увагу й побажання й вийшов.

Достеменно на третій день після отої моєї візити в Коника, коли я прийшов був на виробню, один із моїх майстрів, побачивши мене, запитав:

— А чего вы пришли?

— Что за дурацкий вопрос? — відповів я йому також запитанням.

— Нет, нет, — каже він, — вы пойдите и прочитайте приказ.

Зайшов я у цех і читаю (у приблизному переказі «Приказ по заводу»): „как не справившихся с работой уволить . . .” — і далі йшло щось із шість осіб, і серед них із коксового цеху я й Ізотов — газовий майстер, колишній підсудний із процесу «Центр Действий» 1924 року, — а решта з інших цехів.

Ото й був яскравий і разючий приклад отої „самостраховки”. Але ця „самостраховка” Коникові не допомогла. Через рік, восени 1937 року першою була розстріляна його дружина, а через якийсь час і він сам пішов за нею.

г) Макіївка

Прочитавши наказ про звільнення з енакіївської коксовні, я зразу поїхав до тресту. Там висловили здивовання, хотіли відіслати мене назад до Єнакієва з наказом не звільняти, але визнали за ліпше не підривати авторитету директора виробні й дали мені призначення в Макіївську наймодернішу коксовню, також на посаду змінного інженера коксового цеху.

То вже був дуже тривожний час для комуністів, а це, як я говорив уже якось раніше, неминуче тягнуло за собою погіршення становища й небезпеку для непартійної людности. Такі комуністичні стовпи, як Зінов'єв і Каменев уже сиділи в тюрмі, як значилося в судовому вирокі ще в січні 1935 року, за «моральную ответственность» у справі вбивства лєнінградського партійного вождя С. М. Кірова, якого фактично забито за наказом самого Ста-

ліна, а тепер уже стало відомо, що має бути відкритий судовий процес над ними. І справді десь у серпні такий процес відбувся й цих старих большевиків розстріляли. А це потягнуло за собою багато жертв, — партійних і безпартійних, — уже поза будь-якими судами.

Переїхав я з родиною до Макіївки, осівся в щойно збудованому для інженерів будинку й почав працювати, за останніх шість років, на п'ятому новому місці. Тривожна наокожна атмосфера наповнювала тривогою й мене. Спостерігаючи людей, можна було бачити, що мало не всі відчували неспокій. Не стало балакучості в людей. Настав час якогось постійного напруження й очікування якоїсь небезпеки. Світ зробився якийсь сірий, непривітний; здавалося, ніби й сонце не так весело світить. А ще й до того осінь 1936 року видалася дуже дощова, і макіївські, небруковані вулиці вкрилися непролазним болотом. Боляче було дивитися, як діти місили те болото, ідучи до школи, або вертаючись із неї. У такому напруженні й невеселому житті й проминули десять місяців мого перебування в Макіївці, з якої я вискочив, як той звір із клітки, скориставши з тимчасової неуважности й байдужости свого наглядача, що на якусь мить залишив відчиненими дверцята до клітки.

По всіх великих промислових підприємствах на той час були вже урядово запроваджені так звані „многотиражки”, тобто місцеві, льокальні газетки; у них списувалося виробниче життя підприємства, змагання в праці, „ударництво”, „стахановщина”, а найбільше всілякі недоліки виробництва, і за них обов'язково когось лаяли, бо за кожний недолік мусів хтось відповідати. А та відповідальність припадала працівникам із „підмоченою” ми-

нувшиною. У „многотиражці” не забували й про мене, і часто згадували злим, не тихим словом.

Надійшов і 1937 рік, найстрашніший із усіх років большевицького панування. Колишній нарком НКВД Ягода вже сам сидів у підвалі московської Луб'янки, а на його місці всівся Єжов — „железний нарком”, як його називали. Бож справді він стиснув країну своїми „ежовими рукавицями”, як залізними лещатами. Сексотство, оте горезвісне „сотрудничество”, набуло неймовірних розмірів. Страшно було розкрити рота, щоб не давати будь-якого матеріалу наоکیلним людям для ймовірних чергових „звітів”. І в Макіївці не обминула мене лиха доля побувати на „запрошення” в НКВД. Знову стара пісня — „райські” перспективи, безтурботне життя. — тільки б „співпрацювати”. Бог милував мене принаймні тим, що тільки один раз „запросили” були, і недовго тримали, але добре вилаяли за те, що не спокусився на „райське життя”. Але до того мені було не звикати, і саме таку тільки лайку я вважав для себе за найбільше щастя. Не дізнався я навіть і прізвища того ката, що викликав мене й майстерно облаяв.

Десь у серпні, чи на початку вересня, іще перед початком шкільного року, ми вирішили трохи розважити дітей і дружина поїхала з ними на кілька днів до Харкова, до моєї сестри, а я залишився сам і далі працював на виробні, не мавши відпустки, бо не працював іще цілого року. І ось одного разу, уставши вранці, я пішов до ІТР'івського будинку купити в буфеті чогось на сніданок. Ідучи назад, купив макіївську районну газету. Іще в дорозі поглянув я на першу сторінку газети й мені зразу впало в око моє прізвище. Похап-

цем узявся читати й побачив, що мало не ціла передовиця присвячена моїй особі. «... Як може добре працювати виробня, коли на ній орудують такі інженери, як Туркало, контрреволюційність якого виявлено ще 1930 року на суді Спілки Визволення України...», і в такому дусі мало не половину газетної сторінки (газета — російською мовою).

То вже були не жарти. То вже була не „многотиражка“, а районова газета. То вже було „за п'ять хвилин НКВД“.

Не прийшов, а прилетів я додому, і не снідавши, зразу написав заяву про звільнення з роботи й пішов до директора з таким розрахунком, поки він іще не прийшов на роботу й не переглянув газети, що їх кожна секретарка кладе на стіл кожному директорові, і які він переглядає передніше, як братися до урядової роботи.

Для годиться директор почав умовляти не кидати роботи, але я настоював на тому, що ніби за порадою лікаря я повинен вивезти з донбаських газів у повітрі свою дружину й дітей, на яких вони дуже від'ємно впливають. По недовгій розмові директор нарешті підписав мені звільнення. Від нього я зразу вдався до фінансового відділу, за півгодини дістав розрахунок і був „вільний“. Через два дні приїхала дружина з дітьми, а я зразу виїхав із Макіївки й більше до Донбасу не повертався.

Багато пізніше я довідався, що десь наприкінці вересня, чи на початку жовтня, тобто через кілька тижнів після мого звільнення, НКВД наскочило на коксовню й сусідню металургійну виробню та серед білого дня забрало з них, просто з роботи, одинадцять інженерів. Серед заарештованих було забрано начальника коксового цеху, інж. Столбіна (без-

партійного), рік перед тим нагородженого орденем і автом; на державному утриманні був у нього шофер, і бензину він одержував безплатно. То був солідний інженер і разом із тим дуже добра людина. Можна припустити, що він став жертвою доносу одного якогось із численних сексотів. Тим часом від того часу його наче корова язиком злизала; його більше ніхто вже не бачив.

Ось тоді тільки я належно відчув Божу силу, що вчасно забрала мене з Донбасу.

Щоб покінчити вже з Донбасом, не завадить сказати про нього кілька слів загально — про місцевість, повітря, побут робітників, школу, мову тощо.

Місцевість Донбасу дуже непривітна й скучна. Вона майже зовсім позбавлена рослинності; тільки де-не-де можна побачити невеличкі, жалюгідні природні чагарнички й мізерні деревця. Але по містах є штучні насадження дерев і навіть цілі парки. А здебільшого Донбас — то степ, густо вкритий так званими „тераконіками” — високими пірамідами з породи, вивезеної із шахт. Ці піраміди весь час димлять, бо в них є якась частина чистого вугілля, яке горить і розносить навкруги їдкий дим. А по більших селищах і містах металургійні виробні та коксовні наповнюють повітря своїми газами й створюють при ходовому вітрі нестерпний сморід із виразним запахом сірководню.

Тільки зрідка в Донбасі трапляються хліборобські невеличкі села із ланами досить мізерної пашні.

У промислових селищах і містах людність специфічно робітнича й міщанська, і говорить хто-зна якою мовою; то якийсь специфічний російсько-український жаргон. Приміром, мож-

на почути такий вислів: «вчора давали свінюю м'ясу, і сьогодні обратно дають», або в трамваї на зупинках кондуктор гукає: «нету местов», а тим часом якийсь робітник, протиснувшись у вагон, і до кондуктора: «какой ви гордий, казали, что нету местов, а вот я прошол». А на коксовнях залишилося багато слів іще з часів концесіонерів — бельгійців, і та термінологія так в'їлася в робітничу мову, що навряд чи скоро вона вийде з ужитку. Приміром, двері до коксових печей зуть „лапорт“; глину, що нею герметизують ті двері — „лаброс“, а звідси й робітниці, що замащують шпари при дверях, — „лаброщиці“; ролькові решета, на яких промивається й збагачується вугілля, зуться „раклет“ тощо.

Найболючіша справа для нас у Донбасі була із школою для дітей. Поки обидва мої сини покінчали десятилітку (середню школу), вони шість разів міняли школу, відповідно до моїх пересувань. Ми тримали їх в українських школах, але в Єнакієво, щось із півтора року, їм довелося бути в російській школі, бо українська школа була далеко, десь на краю селища, у небезпечному районі, і, розуміється, обсаджена педагогами низької кваліфікації. Та й по інших донбаських містах українські школи були гірше обставлені, ніж російські, і їх тоді було вже менше.

Макіївка „знаменита“ тим, що має одну землянку, покриту спеціально вилитим на гуті скляним великим ковпаком. Ця землянка становить експонат того, як жили робітники за царських часів, і її показували закордонним туристам. Але хай не подумає читач, що за большевицьких часів робітники живуть, чи принаймні жили за моїх часів, у спеціально побудованих для них палацах. За кілька кроків

від тої землянки під ковпаком „пишаються” такі самі землянки, тільки вже без ковпаків, у яких і досі живуть, чи жили, робітники, та ще й по кілька родин в одній. Одного разу молодшого сина шкільне начальство „прикріпило” до одного його товариша, що відставав у науках, і якому син мав допомагати переборювати премудрість тих наук на тринадцятому році життя. Після першої візити в того хлопця син прийшов додому дуже засмучений і розчулений. Мало не зо сльозами на очах він розповів, у яких обставинах живе отой його товариш, що відстає в науках. Живе він у землянці, де мешкають кілька родин. Страшна тіснота, і весь час гамір; хтось тільки що пішов на роботу, а тим часом інший приходить із роботи — брудний, а помитися ніде, — так і лягає спати. Один лягає, а інший встає. Бруд, повітря сперте, важке. На всіх один невеликий стіл, завалений не прибраним начинням, бо й нікуди де інде його ставити, а на краєчках того стола діти повинні готувати свої шкільні завдання. І то був не виняток, а майже загальне явище.

Та взяти навіть отой новозбудований будинок для інженерів, що в ньому я поселився, — через місяць у підлозі поутворювалися такі шпари (бо всохлися сирові дошки), що можна було встромити пальці в них.

Вулиці в донбаських містах здебільшого забруковані тільки вузькою смужкою посередині, а по боках розкидані камінні плитки, по яких у болото пішохідці перескакують, щоб не потрапити в баюри поміж ними. Із тих трьох міст, що я в них перебував, тільки одна Макіївка мала одну лінію трамваю.

ЗНОВУ КИЇВ

Звільнившись із коксувні в Макіївці, я вирішив знайти десь постійний осідок для родини, а далі вже самому блукати по „світі”. За останніх чотири роки я змінив чотири місця праці, і оті часті переїзди з місця на місце, та ще й з росялем, на якому діти вчилися грати, так остогидли, що я вирішив, щоб родина осілася десь на постійно, а коли треба буде, то далі пересуватися тільки самому, одинцем. І ось на відчай душі, можна сказати, наосліп кинувся я знову до Києва, забороненої мені шість років тому столиці. То був дуже ризикований крок, але довелося діяти рішуче, „вабанк”; думав виїхати на тому, що не буду зазначати в анкетах, що мав „судимість”, тобто як радив мені колись отой адвокат після суду над СБУ. У Києві тоді ще збереглися були три знайомі родини: сестри дружини, і двох приятелів — мого інститутського товариша, проф. Тодора Садовського і економіста — К. В. Миколаєнка. Третього приятеля — Володимира Кіндратовича Залізняка вже не було, — НКВД застукало його в Нальчику на Кавказі й розстріляло, як колишнього есера. Отже, у Києві було де зачепитися із житлом на першій порі.

Три тижні щодня блукав я по всіх київських околицях, шукаючи якоїсь кімнати. Нарешті знайшов на Микільській Слобідці, за другим Русанівським мостом, на вулиці Сагайдачного, за один кілометр від головної дороги на Дарницю й Бровари, а за 9 кілометрів від центру Києва — Хрещатика, у селянській хаті, кімнату, перероблену з колишньої ганчарні. Господар-ганчар помер, а в хаті вже господарювала його заміжня дочка, що була за чорноробом на електрівні — Лобком. Згодив-

ся за кімнату по 100 карбованців на місяць (то була на той час неймовірно висока плата), дав знати дружині, що знайшов кімнату, і через кілька днів вона переїхала з дітьми й речами до Києва.

І ось тепер руба стало питання: що робити далі? У Советському Союзі не можна жити, де б то не було, не заявившись і не доставши „прописки” в міліції. „Прописку” міг тоді дістати тільки той, хто працював, а працю міг дістати тільки той, хто заявлений, тобто „прописаний”. Ось і утворилося тоді таке зачароване коло. А ще й до того треба сказати, що зокрема в Києві міліція „прописувала” тільки тих, кого запрошувала якась установа, як фахівця.

Проте, кинувся я шукати праці. Думав собі, що коли б десь прийняли мене на роботу, то чи не можна буде випросити таке писане запрошення мені, як фахівцеві тої чи тої справи. За два-три тижні обійшов я, мабуть, із десятком різних установ. І ось так, — заходжу до директора чи якогось начальника й пропоную свої послуги. Кажу, хто я такий, освіту, де працював, і в кожній установі чую: „О, нам якраз такий і потрібний; прошу написати заяву, а завтра зайдіть до відділу кадрів оформитися на роботу”. На другий день заходжу до відділу кадрів, а мені кажуть: „треба зачекати, бо ще не затверджено асигнувань на цю посаду”, або „вибачте, ось прийшов папірець із Наркомату, що цю посаду скасовано”, чи „ми плянуємо зробити деяку реконструкцію того відділу, а через це покищо утримуємось брати нових людей — треба зачекати”, і в такому дусі в кожній установі, куди я тільки звертався. Я побачив, що мені не перескочити

через відділи кадрів, і тоді виринула думка їхати до Москви.

Ще поки я шукав такої установи, яка прийняла б мене на роботу, моя дружина, ідучи якимось із базару, на вулиці на Подолі, недалеко від колишньої Духовної Академії, а колись — Могилянської, раптом побачила великий плякат: «робітниці потрібні на кравецьку фабрику». Довго не роздумуючи, вона зразу опинилась у невеликій черзі перед особою, яка приймала на роботу.

— Шити умієте?

— Умію.

— Ідїть до цеху.

За півгодини вона стояла біля великої прасувальної дошки й великою праскою електричною прасувала готові, пошиті сукні. Ось так біда примусила почати кар'єру фабричної робітниці.

Через кілька днів дружина звернулася до фабричної канцелярії з проханням видати їй довідку, що вона працює. Озброєна виданою їй довідкою, спробувала вона щастя з „припискою”, — може, принаймні, її з дітьми „заявлять”, бо вже й так довший час жили ми не „заявлені”, а то була велика небезпека не тільки для нас, а й для господарів, що тримають не „заявлених” пожильців. І господиня часто про це нагадувала, бо не мала права тримати в хаті не „заявлених” громадян довше, як 24 години.

Вписавши дружину з молодшим сином і окремо старшого, бо він 16-ти років мав уже свій власний пашпорт, у подвірну книгу, господиня з пашпортами й довідками з кравецької фабрики та школи про дітей пішла до району міліції. За якийсь час вона повернулася й радісно виголосила: „з вас могорич! Заявили

на три місяці!" Нашій радості не було кінця.

До речі про „радість”. Хоч яке було тоді нещастя й злидні для всіх, а в народі з'явилася іронічна приповідка, що наша країна „країна радощів”. А чому? Ось вам сьогодні десь „дають” оселедці, і вам пощастило вчасно стати в чергу й захопити два оселедці (більше не давали) і ви раді. А завтра десь інде „дають” масло, і вам пощастило купити чверть кілограма, і ви з приємно-радісним почуттям ідете додому, наче з трофеєм, і радієте. А там десь вам якимсь чудом пощастило втиснутися десь на початку довжелезної черги (а мені одного разу таки трапилося таке) і ви купили недорого черевики. Ви знову радієте. І так після кожного такого випадку людина радіє. Тож хіба не країна радощів? Так і тоді, коли в міліції „заявили” родину на Слобідці, радість була невимовна.

Коли вже так сталося, то я, переконавшись, що в Києві мене ніде не приймають на роботу, спокійно виїхав до Москви шукати й собі ще „щастя” й тих „радощів”. Але радість за родину, як виявилось, була передчасна. Через тиждень дружина одержала листівку — з'явиться до району міліції з документами.

Начальник району міліції, поглянувши в паспорт дружини, сказав: „Ми заявили вас помилково. Ви мусите негайно виїхати з Києва”, і взяв штампель, щоб анулювати в паспорті „заявку”. Дружина почала його благати, щоб не бруднив паспорт і покищо не прибивав штампеля, а дав змогу клопотатись перед вищою інстанцією, перед Головною Міліцією. Якщо там дозволять їй жити в Києві, то й паспорт буде чистий, і дозвіл на „заявку” буде в силі. А як не дозволять, то він завжди зможе

анулювати цю „заявку” пізніше, бо ж вона нікуди не збирається втікати.

Треба думати, що Начальник міліції визнав рацію в тому, повернув дружині паспорт, як він був, і дав адресу Головної Міліції. І на другий день дружина пішла до Головної Міліції. А знайомі радили їй як можна сильніше плакати там. Казали, що це допомагає.. А ще ліпше — „зімліти”. Дружина ніколи в житті не вмлівала, то їй важко було таке інсценізувати, але, звісно, плакала щиро й натурально, бо було таки чого. Бож тільки подумати: „негайно виїхати з Києва”. І куди? Та ще й з двома дітьми! А речі?.. І я десь іще казна-де, у чорта на болоті, невідомо де, як і чи влаштувався вже, а тут виїжджай негайно...

Гірко плачучи, дружина доводила в Головній міліції, що вона вже працює робітницею, що приїхала вона до Києва всередині навчального року, що старший син відмінник у 9-ій класі, і він може втратити цілий рік у школі, і другий син також уже вчиться тут у школі.. Роздратований сльозами й схлипуваннями дружини, міліційний референт, очевидно якийсь начальник відділу, нарешті сказав: „Почекайте, не плачте. Я зараз прийду”. І кудись побіг з її документами. Незабаром він повернувся й рішуче сказав: „Оце все, що ми можемо для вас зробити: вашому синові ми даємо заявку до кінця навчального року, а ви мусите виїхати з Києва негайно”. Чи ж потрібні якісь коментарі до таких дій державної влади. Але в тій страшній советській ситуації і це вже був такий-сякий вихід із скрутного становища. Завдяки тому, що син набував права жити в Києві, то можна було, принаймні, затримати кімнату на Слобідці. Хлопці й далі там жили та ходили до школи, а дружина перейшла ночу-

вати до своєї сестри, що жила в самому місті. І тільки вдень приходила до синів, щоб зварити їм щось їсти, попрали білизну та попробирати в хаті. Тоді вона вже й покинула кравецьку фабрику, бо сполучити фабричну працю з хатньою в таких обставинах, то вже фізично годі було. А ночувати їй на Слобідці було небезпечно, бо міліція час до часу приходила перевіряти.

Так минуло кілька місяців. І ось одного разу якимсь чином, мабуть через знайомих, одна жінка, як виявилось пізніше, дружина одного впливового комуніста-жида, запросила мою дружину до себе й запропонувала їй узятися підтягнути в науках їхню дівчинку — Катю, бо вона дуже эле вчилася й їй загрожувало звільнення зі школи. Вийшло так, що щось за три чи чотири місяці дружині пощастило таки справді добре підтягнути ту дівчину в науках, і вона із майже безнадійної й здавалося на перший погляд тупої зробилася ученицею з пристойними успіхами в шкільних науках і навесні перейшла до дальшої класи. Мати раділа з того, дуже дякувала дружині, і просила й далі вчити її дівчинку, щоб затвердити її в знаннях, тим більше, що й дівчинка Катя дуже полюбила дружину, прив'язалася до неї сердешно й не хотіла розлучатися.

Тоді дружина вирішила використати ту родину й оказала матері, що, на жаль, доведеться припинити їй науку з Катєю.

— А то чому? — перелякано запитала Катина мати.

— Бо в міліції не хочуть мене заявити, і я мушу виїхати з Києва, — відповіла дружина.

— Чому ви раніше мені того не сказали. Я сьогодні таки поговорю із своїм чоловіком,

і завтра вам скажу, чи не може він щось зро бити в цій справі

Коли дружина прийшла на чергову лекцію з Катею, її мати сказала дати пашпорт, а вона передасть його чоловікові, — можливо він подбає за „прописку”.

На другий день дружина одержала назад свій пашпорт із штампом постійної „заявки”. Так, нарешті, відновлене було, принаймні, для моєї родини. втрачене сім років перед тим, життя в Києві. А прийшла ця „радість” приблизно на восьмому місяці поновного життя в Києві.

«ИВАНОВО-ВОЗНЕСЕНСКАЯ ОБЛАСТЬ»

Як зазначено раніше, коли дружина, ставши фабричною робітницею, дістала першу, на три місяці, „заявку” на Слобідці, я виїхав із Києва до Москви.

У Москві спинився я в одній родині, до якої мав листа з Києва. Коли я заявився до тієї родини, то застав усіх у великому смутку й горі. Тоді по всьому Советському Союзу відбувалася чергова, нечувана підступна акція большевицької влади до своїх людей. Незадовго перед тим советська влада продала була Китаєві східньо-китайську залізницю, що проходила через Манджурію. Тоді перед залізничниками тієї залізниці стала потреба визначити собі, чи залишатися далі в Манджурії й перейти цілком на становище емігрантів, чи переїхати до Советського Союзу, про що большевики розвинули широку переманливу агітацію, бо за умовою силою вони не мали права забирати залізничників із тієї залізниці. А ті залізничники, то були росіяни, українці, білоруси й поляки, що колись, іще за царя, поїхали туди на працю, бо там більше платив ро-

сійський уряд. Отже, тепер чимало тих залізничників, із родинами, піддалися большевицькій агітації й згодилися переїхати до Советського Союзу, і їх із захопленням і музикою зустрічали в Москві й по інших містах, куди тільки вони поверталися. Але не минуло й кількох місяців, як отих поворотців із Манджурії НКВД почало заарештовувати.

І ось коли я прийшов до тої родини в Москві, що до неї мав листа з Києва, то чи не перше запитання, що його дали мені там, як там в Україні із тими, що повернулися із Манджурії? А я вже в Києві таки чув, що відбуваються арешти тих поворотців, і коли мої нові знайомі довідались про це з моїх уст, то ще більше засмутились, бо то була якраз родина, пов'язана родинно з багатьма такими „манджурцями”. Пізніше я довідався, що таки чимало людей із тієї родини зазнали лиха, а деякі то й зовсім зникли десь у застінках НКВД.

Колись, ще за царських часів, будучи студентом, 1911 року, я був у Москві щось із зо два тижні й добре її всю оглянув. Тоді було що оглядати, бо був відкритий Кремль, де, власне, здебільшого й сконцентроване цікаве до огляду. Від того часу Москва ще мало була змінилася, але вже почали її реконструювати — розширювати головну вулицю — Тверську, що вже називалася вул. ім. Горького. А мені впало в око те, що не було вже Сухаревої башні, через яку я їздив 1911 року на 2-гу Міщанську вулицю.

Переночувавши в згаданій родині, я на другий день пішов до міністерства харчових справ, запроронував свої послуги й дістав призначення на нову, велику гуральню. приблизно за 150 кілометрів на північ від Москви, у селі Петрово-Городищі, над рікою Нерль, на поса-

ду начальника апаратного відділу. Та гуральня тоді мала американський новий ректифікаційний апарат Беджера, що видає кілька тисяч літрів спирту на добу. Приїхав я до Петрова-Городища й почав працювати, за сім років після процесу СВУ, уже на шостому місці. А я приїхав на ту роботу тільки сам, без родини, то дістав тільки окрему кімнату в квартирі слюсара гуральні, чеха з національності, Володимира Івановича Смутного, що жив із дружиною й дочкою - дівчинкою в одному з будинків, побудованих поруч гуральні для технічного персоналу.

З російських міст я був іще 1925 року в Ленінграді, а 1933 року, з Високого під Харковом, їздив до Куйбишева на Волзі (колишня Самара) пробувати ще тоді „щастя”, чи не можна десь там знайти затишніше й безпечніше місце для праці, але моя розвідка тоді не дала належних і надійних наслідків. Отже, бачив я вже три російські міста, але села російського ще ніколи перед тим не бачив, тим то мені цікаво було найперше обізнатися із побутом російського селянства й виглядом сіл, як воно все це різниться від українського. Крім Петрова-Городища побував я ще в одному там селі. То був задум не такий легкий, а до того ж і не зовсім безпечний у большевицьких обставинах. Найперше, села там дуже далеко одне від одного. Оце найближче, сусіднє від Петрова-Городища село приблизно за 18 кілометрів. А роз'їздити без діла по селах у Советському Союзі небезпечно, бо можна стягнути на себе підозру в шпигунстві, або контрреволюційній агітації. Тим то, доїхавши до того села ровером, я ні з ким не розмовляючи, тільки поглянувши на те село, і майже не спиняючись, по-

вернув назад. Ото й вийшла наче просто собі прогулянка.

Вигляд тих сіл жалюгідний, — одна вулиця, і по обидва її боки хати. Ні тинів, ні парканів, і взагалі будьяких огорож при хатах нема, а самі хати мають невиразну геометричну форму, бо разом із житловою частиною хати тут таки при ній, як прибудівки, містяться всі господарські будови — хліви на худобу та так звана „ріга”, що по-нашому стодола, чи клуня, тим то в цілому — то невиразна купа, з різними рівнями прибудов. А коло хатів нема ані садочків, ані будьяких інших насаджень. Села голі, без рослинности; хати стоять густо, дуже близько одна до одної, і при них невеликі гори, а далі степ. Пашня на полях мізерна.

Тільки в самому Петрові-Городищі я пробував стикатися з селянами й розмовляти з ними. Але також не дуже захоплювався тим, пам'ятаючи, що я фактично там зайда, і якесь необережно сказане слово може торкнутися ненадійного й небезпечного вуха.

Петрово-Городище колись належало до „Владимирской” губернії, але там місцеві люди вимовляють — „Володимирская”, і взагалі там мова відзначається „оканням”, підкреслюваним у вимові твердим, виразним «о».

Сама назва села, за переказами місцевих людей, бере початок іще від царя Петра I, що любив цю місцевість, часто жив тут у молодих роках і десь недалеко навіть мав свої „потешні полки”. Проте, жадних ознак перебування тут тієї високої людини не збереглося — ні палацу, ні будьяких інших будинків міського типу, чи навіть якихось насаджень дерев нема зовсім, — звичайне село на одну вулицю й усе, а за три кілометри проходить залізниця. І тіль-

ки вже за большевицьких часів збудовано тут велику гуральню.

Серед робітників гуральні чимало було українців, молодих хлопців, що повтікали з України, треба думати, за часів голоду 1932-1933 року. А технічний персонал переважно складався з вихідців з України — жидів і поляків, що покинули Київський харчовий Інститут ім. Микояна.

Місцевість коло Петрова-Городища загальом досить мальовнича; річка Нерль має правий беріг вищий, і хоч і не дуже широка, але повноводна, і по ній завжди плывуть плоти, отже, сплавна. Але вода, через те, що при цій річці вздовж побудовано різні виробні й фабрики, брудна, занечищена, а тому й риба перестала водитися.

Попрацював я спокійно на тій гуральні один рік і ніхто мене не турбував. Навіть загальна політична атмосфера якимось наче трохи вляглася й стало спокійніше. Настав 1939 рік; мене нікуди „не запрошували” і я наче трохи заспокоївся. З дому мав повідомлення, що всю родину „заявлено” на постійно, і це завершувало до певної міри мій спокій. А в високій міжнародній політиці відбувалася дивна й несподівана подія — „пожилися фашист із фашисткою” — комуністичний сталінський СРСР із нацистською гітлерівською Німеччиною. — Молотов і Рібентроп уклали угоду про ненапад і дружбу.

Але ось раптом на гуральні широко було оповіщено якимось, що мають відбутися загальні збори робітників і службовців, і на тих зборах має виголосити доповідь про міжнародне становище представник з Области. І справді, коли в призначений день до клубної залі зібралися робітники й службовці, на трибуну вийшла лю-

дина в формі НКВД. То був сам начальник обласного НКВД. Доповідь його була трафаретна; згадавши кількома словами про акт Молотов-Рібентроп, доповідач перейшов на потребу пильно боротися із затаєною контрреволюцією. Кожному слухачеві мабуть важким молотом упали, між іншим, такі його проречисті слова: «Ви думаете, что между вами нет контрреволюционеров? — они повсюду еще есть и с ними необходимо беспощадно бороться». Такі слова не могли віщувати нічого доброго. Не знаю, як інші слухачі сприйняли їх, а я зразу подумав собі, чи не правлять ці слова за перший „дзвінок”, і чи не ліпше завчасно самому забратися звідсіля кудись інде, аніж дочекатися того, що тебе заберуть, коли почнуть розшукувати тих „контрреволюціонерів” на гуральні. Залишилось тільки подумати й вирішити, куди саме податися знову. Просити в Міністерстві Харчових Справ перевести на іншу гуральню — не було на те жадних мотивів і аргументів, а звертатися до іншого міністерства в Москві — могло викликати непотрібну підозру. Знову подумав я про Україну. Знову потягнуло туди. Після деяких вагань написав я врешті заяву до Київського Спиртотресту, чи не потрібний там інженер.

НАЗАД В УКРАЇНУ

Недовго довелося чекати на відповідь з київського Спиртотресту. У відповіді зазначалося, що там потребують головного інженера на горілчану виробню в м. Сквирі на Київщині, де передбачається встановити ректифікаційний апарат і запровадити виробництво ректифікату, бо досі виробня робила тільки горілку, дістаючи спирт з інших гуралень, і якщо я

згоджуюся, пропонували прийхати. Я відповів, що згоджуюся й незабаром приїду. І зразу подав заяву про звільнення з Петрово-Городищенської гуральні. То була весна 1939 року. Перебувши майже півтора року в Петрові-Городищі, я попрощався з ним і подався до Києва. У київському Спиртотресті дістав офіційне призначення, і майже не затримуючись у Києві, поїхав до Сквири.

Через кілька місяців сталося таке. У найвищій установі промислової кооперації, що звалася Вукопромрада відбувалося якесь засідання, на яке був запрошений, як консультант, проф. Т. Садовський. Обмірковували справу, чи не можна було б коксувати деякі торфи з київських торфовищ, щоб тим коксом задовольнити потреби ковалів у кузнях по кооперативних металевих підприємствах. Хтось подав пропозицію звернутися до тресту «Кокс» у Харкові, чи не міг би він допомогти в тому, щоб перепровадити експериментальну роботу й випробувати деякі торфи на їх коксовність. Тоді проф. Т. Садовський склав таку заяву: — для чого, мовляв, звертатися до Харкова, коли ось тут під боком, у м. Сквири, на горілочаній виробні, сидить інженер коксовик Кость Туркало, якого й можна було б використати в цій справі; він міг би збудувати коксову піч і в ній випробувати торфи з різних торфовищ. У наслідок такої заяви я на початку серпня 1939 року одержав офіційне письмове запрошення на посаду інженера в Торфсоюзі в Києві, щоб перепровадити заплановану експериментальну роботу.

Я прийхав до Києва, де вже жила на Слобідці на постійно заявлена моя родина, подав до міліції запрошення Торфсоюзу на працю, як фахівця, мене зразу також заявили на по-

стійне життя в Києві, і я почав працювати в Торфсоюзі.

Дійшовши такого, я радів і думав собі, що ось, нарешті, прибився я до „тихої пристані”. Щоб не впадати нікому із таких, що знали мене, в око, я нікуди зайво не заходив. Місце моєї праці було недалеко від будинку колишньої міської Думи, тим то шлях мій на роботу й з роботи самим містом був дуже короткий, — тільки один квартал до Купецького саду, а там я опускався вниз до Дніпра, до Дарницького трамваю й їхав на Слобідку.

Проект коксової печі вже був готовий. Треба було вже тільки організувати її будівання, а потім узятися до експериментальної роботи й провадити суху дистиляцію торфу. Місце для печі було визначене на території Смільницької торфової Артїлі, приблизно за 60 кілометрів від Києва, недалеко від залізничної станції Октябрская (колишня Трубецкая) на лінії Київ-Тетерів. Тим часом із цією роботою вийшло так, як то часто трапляється в Советах. Усі асигнування на різні капітальні роботи йшли від найвищої плянкової установи — Держплянуну. І ось так сталося, що все було готове, а грошей іще не було, бо Держплян іще не „спустив”, як говорилося, асигнувань на цю роботу. Тим то, і роботи мені нібито й не було. Але тим часом захворів пляновик у Торфсоюзі, то я почав виконувати його обов'язки. Так минуло загалом чотири місяці спокійної моєї праці в Торфсоюзі. Якось уже в грудні того самого 1939 року, вийшовши після роботи з установи й переходячи отой коротким відтинком дороги Хрещатиком до Купецького саду, я зустрівся із своїм земляком однокашником іще з семінарських часів Федором Миколаєвичем Томасевичом. Ми не зу-

пинялись і не розмовляли, тільки так на ходу привіталися.

На четвертий чи п'ятий день після цієї зустрічі я одержав поштою листівку з'явитись до НКВД. Для мене не було жадного сумніву, що той виклик стався в наслідок чергового „звіту” Томасевича в НКВД, коли він напевно сказав, що зустрічав мене на вулиці. Іще під час СВУ, коли одного разу я сидів був перед своїм слідчим Южним на допиті, ззаду відчинилися бокові двері до сусідньої кімнати. Я відрухово повернувся й побачив, що з тої кімнати вийшов Томасевич і пішов до дверей на коридор без варті. Тоді ще слідчий Южний зробив мені зауваження, що не можна повертатися. А що все ж таки таке сталося, то він запитав мене, чи знаю я ту людину. Я на це й сказав йому, що то мій однокашник і я його знаю вже понад два десятки років, і то — Томасевич. На цьому розмова за нього припинилася. А коли я вже після СВУ, будши на волі, якось зустрівшись із тим самим Томасевичем, запитав його, чи й він сидів у справі СВУ, чи, принаймні, може викликали його на допит, то він мені сказав, що ні — не сидів і не викликали.

— Та я ж вас бачив, як ви переходили через ту кімнату, де я сидів на допиті.

— Ні, то ви помилились, — відповів він на те.

Тоді мені ясно стало все, бо коли він міг „припустити”, що на віддалі чотирьох-п'ятьох кроків можна помилитися й не пізнати людини, яку знав понад 20 років і з якою мав родинне знайомство, і часто бували чи один в одного, чи зустрічалися в спільних знайомих, то з такою людиною не було про що більше говорити.

Отож, одержав я ту листівку — з'явитись до НКВД — і наче мене знову хтось обухом потягнув по голові. Зразу затьмарилося в очах. На другий день із роботи пішов на призначену годину.

— Как вы очутились в Киеве? — було перше запитання.

— Дістав запрошення, як фахівець, на експериментальну роботу коксування торфу, і прийшов, — кажу.

— Вы можете представить нам это „запрошення“?

— Спитаю в установі; якщо збереглася копія, то скажу, що ви потребуєте подивитись на неї, і принесу.

На другий день із копією з копії того запрошення я знову прийшов до НКВД. Прочитавши запрошення, „уполномоченный“ НКВД запитав:

— Кто вас прописал в Киеве и как?

— У паспорті, — кажу, — це видно — хто, а як, то відомо, що міліція заявляє, а тепер тільки тих, кого запрошують на роботу, як фахівців.

Із тим мене випустили. Я радів, що легко обійшлися мені ці відвідини. Але радіти довго не довелося, — через кілька днів я знову одержав поштою листівку — з'явитись туди само. Цим разом знову почалася така сама розмова, як і попереду, тільки вже з іншою особою, з іншим „уполномоченным“, і врешті так само відпустили. Я думав, що на тому й закінчиться справа, бо минали дні й ніхто мене не турбував. Але минув мало не тиждень, як мене знову покликано листівкою туди само. Знову інший „уполномоченный“, та сама розмова, тільки з більшими деталями, і відпустили. А

через кілька днів після того я одержав уже листівку - „запрошення” з'явитись до Дарницької районної міліції з паспортом і мати при собі 3 карбованці.

Коли я дав свій паспорт Начальникові районної міліції, він зразу поклав його до своєї кишені, а мені сказав іти до паспортного столу, там мені видадуть новий паспорт і я з ним маю за 24 години виїхати з Києва.

І справді, узявши до того 3 карбованці, видали мені паспорт із написом, що він виданий на підставі якоїсь постанови СНК („Совета Народных Комисаров”) СРСР іще з 1934 року. Із тим написом у паспорті я не мав права жити ніде, крім районного міста й села, і то коли вони не на прикордонній чи не на приміській столичній смузі. А прикордонні й приміські столичні смуги мали тоді близько 100 кілометрів завширшки. Приміром, Жмеринка на Поділлі була вже в прикордонній смузі. Так само територія отої Смільницької Артїлі, де я мав будувати коксову піч, а то мало не над самою річкою Тетеревом, вважалася, як територія міста Києва.

Одержавши такого паспорта, я кинувся до міського Прокурора. Міський Прокурор, вислухавши мене, зразу сказав мені, що то зроблено незаконно, що він залагодить справу, і щоб я зайшов завтра. Але треба було бачити того прокурора, коли я зайшов до нього на другий день. Він почав щось безладно плести мені, що моя справа складна й належить до компетенції республіканської міліції, а через те він нічого не може зробити. Після цього жалюгідного прокурора я обійшов усі високі адміністративні й правничі установи, але дарма, — нічого не вийшло. Усі в один голос мені заявляли, що нічого не можуть зробити,

бо то зроблено нібито на підставі закону СС-СР, тобто Москви.

Отакий фінал з моєю „заявкою” в Києві стався вже в місяці січні 1940 року. Від того часу я мимоволі опинився в нелегальному становищі, бо вже кілька днів не виїздив із Києва, а загадано було виїхати за 24 години. А що далі могли початися перевірки, чи я виїхав, то перестав ночувати вдома, на Слобідці. Але поки ще останні дні я ночував на Слобідці, сталося дивне й загадкове явище. На стіні, у кімнаті в нас висів годинник, так звані „ходики”, — годинник із тягарцями, що їх через кожную добу треба було підтягувати. То попався годинник на диво добрий і йшов дуже докладно й невідмовно. І ось одного разу прокинувся я вранці, побачив, що „ходики” показують сьому годину (а була неділя), і вирішив іще трохи поспати. Коли я через деякий час знову прокинувся, то годинник показував уже більше, десь близько 8-ої години, але стояв, хоч тягарці з вечора були підтягнуті й він мав би йти нормально до вечора. А то раптом чомусь спинився. І мені зразу стукнула в голову думка: чи не спинилося серце мого батька. Через півтора тижня одержав я листа від своєї найстаршої сестри Ксені, в якій жив батько в Кам'янці-Подільському, і вона сповістила, що батько помер, але не зазначила, якого дня й коли саме. То були перші дні третьої декади січня 1940 року, коли батькові йшов 89-ий рік. Помер він у великих злиднях. А я тоді не спроможний був щось посилати й чимсь допомогти йому, бо сам був, як церковна миша, і родина напівголодна сиділа. А раніше, коли я посилав регулярно гроші батькові, то вийшло так, що поштар сам розписувався за батька й забирав собі гроші,

а батько їх не одержував. Згэдом це викрилося. Яку кару дістав поштар (листоноша), не знаю, але батько грошей так і не одержав, сидів у голоді, а мені про це не писав, гадаючи, що я сам сиджу без грошей і не маю змоги йому щось висилати. Через мої поневір'яння й заборону появлятися в прикордонній смузі я не бачив батька останніх п'ятнадцять років його життя й не міг навіть поховати його. Так само й матір свою, що жила разом із батьком і померла 1935 року, я не бачив останніх десяти років її життя й не міг поховати її.

Випадок із „ходиками” виглядає, як забобон. Він був би добрий для теософів, а не для тих, хто не надає значення забобонам. Дивина й загадковість цього полягає тільки в тому, що чомусь раптом мені спала була думка про смерть батька, а потім такий збіг обставин, що саме тоді він і помер.

НЕЛЕГАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ

Отож у січні 1940 року я зробився нелегальним у Києві, бо нікуди не виїжджав. А перейшовши на нелегальне становище, ночувати я почав ходити до свого інститутського товариша-приятеля, царство йому небесне, а тоді професора Київського Університету, Тодоса Федоровича Садовського, що жив поруч Києво-Печерської Лаври, а тим часом пробував далі виборювати собі право жити в Києві, бо та заборона й вислання з Києва були зовсім незаконні, як це визнав сам большевицький київський міський прокурор. Писав я заяви до різних вищих прокурорів, спочатку місцевих, нібито українських, а потому й московських. Але час минав, відповіді, звісно негативні, надходили не так швидко, а я, як „безпритульний”,

мусів поневірятися по чужих хатах, стягаючи небезпеку не тільки на себе, а й на тих, у кого я ночував. Єдине щастя, я все ж таки щодня ходив до своєї установи й нормально працював, а як кінчалася праця, наступали чергові муки й міркування, де наніч прихилити свою голову. А зима видалася тоді люта, снігова, вулиці були засипані снігом, і тільки посередині були прориті ширші траншеї для транспорту та вуличі по боках для пішоходів. Найчастіше я таки ходив до Тодоса, але я, бувало, не раз кажу йому: „я тим можу стягнути біду й на твою голову”. А він мені завжди на те відказував: „не думай про це; якщо щось станеться, то того не минеш, але може не так страшно, як ти думаєш”. То була сердешна, побратимська душа — отой Тодос; якби не він, то я й не знаю, що було б тоді зо мною й як я міг би пережити оте своє нелегальне становище, і чи не довелося б знову кудись світ-заочі виїжджати з Києва. Іноді він навіть дуже гнівався, коли я не заходив до нього, а ночував чи в нього, у невеличкому садочку, якого мав при будинку, або десь у парку, чи в кущах, на придніпрових схилах. Того ніхто не знав, — не знала навіть дружина, і діти не знали, та й досі не знають; хіба що довідаються з цієї моєї автобіографії. А тоді я того нікому не казав, щоб тим не збільшувати й без того непринадности й жалюгідности життя. Урешті, тихі, спокійні й здебільшого теплі ночі не завдавали занадто великої неприємності, бо то було вже пізніше, улітку. А було воно так. На горі, на Печерську, при виїзді від Дніпра на Микільську вулицю, ліворуч, був парк, улаштований вже за большевиків, а за тим парком ішли схили до Дніпра із зарослями кущів і більших та менших низькорослих

дерев. А як то воно водиться, у парку були розставлені лавки. Ото я, щоб не лягати безпосередньо на землю, одну таку лавку якось і стягнув у корчі, нижче від парку, і там вона правила мені за ліжко. Складніша в таких випадках була мені проблема вранці, щоб причепуритися перед тим, як іти на роботу. Рятувало тут загальне, не зовсім ретельне дотримання певного етикету щодо одягу й інших аксесуарів зовнішнього вигляду службовця, щоб штани були випрасовані тощо. Хоч тоді вже розпочинався большевицький похід за те, щоб службовці приходили на роботу добре одягнені, з почищеними черевиками та з краваткою, і... без „траурних пасочків” під нігтями, але не всі ще зважали на те. Правда, тоді вже були випадки по установах, що начальник-комуніст робив зауваження бідно одягненому службовцеві й запитувався, чому на ньому такий старенький костюм. Необережна гостра відповідь на це, що, мовляв, за що ж купиш, коли й їсти нема за що купити, вважалася за контрреволюцію й могла мати неприємні наслідки. Та що й казати, — життя таки справді, можна сказати, було собаче.

Т. Ф. Садовський був сухотний і через те, хоч і одного віку зо мною, а був дуже слабовитий і ходив уже з щіпочком, а мав, як і я, дружину й двох синів підлітків. І ось одного разу він мені сказав, що дістав замовлення зробити проект газифікації в будинку Харчового Інституту ім. Микояна на Солом'янці. А що роботи над проектом буде чимало, а поза своїми лекціями в Університеті не матиме сили багато працювати, то чи не став би я до спілки з ним у цій роботі. Розуміється, я з радістю прийняв цю пропозицію. Це давало мені більше морального права поза своїми

службовими годинами перебувати в нього й працювати над проектом із тим, що при розплаті, із вдячності, я візьму собі якусь невеличку частину грошей.

Робота над проектом забрала кілька місяців. І ось одного разу стався такий випадок. Час від часу я, ризикуючи потрапити знову до тюрми, бож дав підписку, що виїду за 24 години, усе ж таки іноді ночував на Слобідці, а саме тоді здебільшого, коли довідувався, що перевірка була напередодні. А міліція перевіряла, чи не ночую я вдома, щонайменше раз, а то й двічі на тиждень. Була субота; я вирішив переночувати на Слобідці, а на другий день, у неділю з самого ранку в Тодоса працювати над проектом газифікації. Ніч проминула щасливо, міліція не приходила, і я вранці трамваєм поїхав до Тодоса, що жив, як я зазначив раніше, біля самої Лаври на Печерську. А кияни знають, що від ланцюгового мосту через Дніпро зразу є сходи на Печерськ, що мають щось зо три сотні сходин. А трамвай, зійшовши з мосту, спиняється трохи далі, та щоб заощадити час, як тільки трамвай зійшов із мосту, я зіскочив із нього з переднього ганку, але так невдало, що потрапив між кучугуру снігу й трамвай та зразу впав. Мене почало зтягувати під колеса, але це побачив міліціонер, що стояв на задньому ганку, і почав рвучко дзвонити водієві, щоб зупинився. Вагон, хоч і не раптово, бо сунувся ще по слизьких рейках, але незабаром спинився. Колеса встигли підтягнути під себе тільки поли моєї бекеші, а я впавши, тільки трохи подряпав собі обличчя до снігу. Та як тільки спинився вагон, передо мною стала неприємна і згубна перспектива — за незаконне зіскакування з трамваю на ходу йти до міліційного „участку”.

Так воно й вийшло. Міліціонер не захотів відпустити мене, а потягнув назад до вагона, щоб їхати до „участку”, що містився на набережній, уже на Подолі. Коли він привів мене до того „участку”, то виявилось, що та дільниця перебиралася кудись інде, і там залишився ще тільки один миршавенький міліціонер-землячок із рештками якихось дрібних речей. І коли мене той залишив із тим міліціонером, то він не знав, що зо мною робити, бо ніякого начальства не було. Трохи подокоравши мене за те, що я скочив на ходу, махнув урешті рукою й промовив: „ну, то йдіть собі й більше не скачіть”. Мені так і хотілося зразу перехреститися й подякувати Богові, що так щасливо проминула ота візита в міліційному „участку”. Запитали б пашпорт, то дальша дорога до тюрми.

Я захопився проектом газифікації й увесь свій вільний час від служби віддавав цій роботі. Я то був дуже радий, що трапилася така робота й давала моральне право перебувати й ночувати в приятеля проф. Садовського, але голову свердлувала думка, що ж буде далі, як довго може тривати таке нелегальне становище із чистим пашпортом, без „приписки” (заявки). Наважився я сказати про таке своє важке становище головному інженерові М. Ю. К., і попросив його, чи не міг би він допомогти мені так, щоб у якійсь торфовій артілі, поза міською кийвською зоною, мене „заявили”. Він поставився співчутливо до мого становища й пообіцяв поговорити про це з деякими головами артілей, коли вони приїздитимуть до Києва. Свою обіцянку він виконав; я зрештою дістав „заявку” в пашпорті в якомусь селі, далеко від Києва. Я в тому селі й у тій артілі навіть ніколи не був, і наз-

ви села тепер не пам'ятаю; голова артілі, мо-
лода ще людина й симпатична, узяв мій паш-
порт, а через кілька тижнів привіз мені його
назад із штампом „заявки”. Але це сталося
вже десь під осінь 1940 року. Тоді стало тро-
хи легше. Власне кажучи, та „заявка” грун-
товно не змінила мого становища й нелегаль-
ного життя в Києві, бо значення самої при-
писки в пашпорті, на підставі чого він вида-
ний, знав кожний міліціонер, а тільки по-
легшила тим, що коли б десь піймався на ву-
лиці, то можна було б, принаймні, відмовля-
тися тим, що, мовляв, приїхав до Києва на
короткий час у службових справах. А на ву-
лицях Києва тоді часто бувало так, що рап-
том міліція (а міліція тоді входила до складу
НКВД) робила заставу (рогатки), захопивши
кілька кварталів, і перевіряла документи всіх
прохожих, і якщо щось непевне з документа-
ми, відводила до Центрального міліційного
Управління на з'ясування. А там здебільшого
садовили в одну із камер, що були тут таки
при міліції, до остаточного з'ясування. Зале-
жало від наслідків „з'ясування”: людину або
випускали, або перевозили на довший час до
Лук'янівської в'язниці.

Мені треба було мати добрі очі, і бути
дуже пильним і обережним, та ввесь час бу-
ти на сторожі, коли я йшов десь на вулиці.
Як тільки помічав, що спереду, і то далеко,
діється щось непевне, я зразу звертав у бічну
вулицю й обходив на кілька кварталів таке
небезпечне місце.

Ще поки я дістав оту „заявку” в пашпорті
десь там в якомусь селі, як зазначив я про те
раніше, писав заяви до різних „високих” осіб,
але всі вони відмовляли. Тоді я вирішив (і ба-
гато хто так робив) написати, нарешті, заяву

до самого Сталіна. А тим часом, не пам'ятаю вже яким чином, довідався я, що в Києві є мій колишній товариш із семінарії (з Поділля), а тепер правник — Любичанківський. Написавши заяву до Сталіна, пішов я до того Любичанківського порадитися, чи так я написав. Він забракував мій текст заяви, сказав сідати й писати під його диктат. Текст його заяви вийшов чудесний. Мені він дуже сподобався; шкодую, що забув і не можу його відтворити. То був шедевр правничої аргументації в моїй справі. Я переписав її й післав.

Ішло літо. Погода стояла чудова. Усе цвіло й природа раділа, а в мене на душі була чорна ніч, осінь, зима, тільки не літо. Надійшло нове лихо. Військова влада зарядила перереєстрацію військовозобов'язаних і обмін військових білетів. А хто до певного часу не обміняє, той підлягає карі на 500 карбованців штрафу, або півроку тюрми. Тим часом термін обміну минув, а я не обмінював і залишився із старим військовим білетом, бо будучи ніде не приписаний, я не міг піти до будьякого військового начальника, щоб обмінити його. За це також міг я потрапити в велику біду, коли б попався, але про це я матиму нагоду говорити в іншому місці далі.

Десь під кінець літа, нарешті, асигновано гроші на коксову піч, і я, покинувши працю пляновика, узявся до безпосередніх своїх обов'язків в установі й почав організувати будівництво коксової печі. Тоді моє життя полегшилося тим, що я мав змогу жити й працювати в Смільницькій артїлі, тобто там, де треба було будувати піч. Місцевість Смільницької артїлі, дармащо була за п'ятдесят чи шістдесят кілометрів від Києва, вважалася за приналежну до його міської зони. Тим то я й там

не мав права жити, але там було спокійніше, бо не було міліційної контролі.

Смільницька артіль — то чотири сільсько-го типу хатині серед низькорослого, чагарникового лісу біля самого торфовища. В одній хаті жив голова артілі — комуніст Протасов, у другій — жили службовці артілі, тобто бухгалтер і рахівник із своїми родинами, і третій — три родині постійних робітників артілі, а в четвертій, на одну кімнату, була контора, — те, що по-тутешньому, по-американському — „офіс”. Удень у тому „офісі” працювали бухгалтер, рахівник і я, а ввечорі цей „офіс” перетворювався в мою житлову кімнату. Ізсунувши два столи дожупи, на них я лягав і спати, бо зовсім не було де інде влаштуватися. Але я й тому був радий, бо почувався незалежним ні від кого й більше-менше безпечним, бо тут не було міліційних перевірок, як на Слобідці. У нормальних умовах навіть годі було б припустити, щоб так міг жити й працювати не тільки інженер, а й звичайний, найпростіший робітник. Та навіть ньюйоркські боми напевно за п'ять центів мають вигідніші умови для ночівлі в своїх нічліжних будинках, як я на твердому столі.

Одного разу якимось захворіла моя дружина. Я приїхав на Слобідку й застав дружину в ліжку з високою температурою. Трясла її малярія. Приходила при мені лікарка з поліклініки, приписала хіну, але підвечір температура піднялася мало не до 41 ступня за Цельсієм. Що було робити? Їхати, чи залишатися наніч? Міліція приходила перевіряти позавчора, тим то ніби можна було сподіватися, що того дня не прийде, і я залишився наніч.

Уже й діти полягали спати, а я ще сидів за столом і щось не то писав, не то читав.

Була одинадцята година. Коли раптом почувся стукіт у двері, а згодом просунулася в наші двері голова господині:

— Міліція, — питається, чи ви тут, чи нема; що сказати?

А що було казати? Сказати, що нема, а що, як вони перед тим, як постукали, бачили через вікно, що я є. Утікати через вікно, а їм сказати, що мене нема, то напевне наражати себе під кулю. Та й утікати через маленьке вікно селянської хати, не така проста річ. — не швидко й пролізеш крізь нього.

— Кажіть, що є, — відповів я.

До кімнати ввійшло двоє й почали перевіряти документи. Але як? Почали з дітей, потім переглянули документи дружини, і тільки тоді запиталися про мої документи. Я показав їм свій „чистий” пашпорт.

— А чого ви тут? — питається один із них.

— А чи ж не бачите, що робиться в мене в хаті, — і показав рукою на ліжко, де лежала в гарячці дружина. — А ви на моему місці покинули б таку хвору дружину?..

— Так то воно так, але ми повинні забрати вас із собою в участок, — відповів той самий міліціонер.

І ми пішли. А життя в міліційному „участку” в такий час вирує повним ходом. Безперестанку приводять сюди з вулиці п'яних, бешкетників, дрібних злодіячків, розбишак і взагалі всіляких зрушників громадського спокою. І ото всьому тому треба дати лад, — кого до буцигарні, тут таки при міліції, посадити, особливо п'яних, щоб проспалися й витверезилися, кому прочитати відповідну „нотацію”, а то й „напутити” на пристойніше життя.

Посадили мене на коридорі проти відчинених дверей до кімнати вартового заступника начальника району й мені було видно, як переходила ота плеяда нічних „промисловців” через ту кімнату, бо зо всіма, кого приводили, мусів поговорити вартовий начальник, зробити свій вирок і дати відповідне розпорядження за кожного.

Бували й перерви, коли якийсь час нікого не приводили й начальник вільно сидів собі за столом, але мене чомусь не кликав. Так я просидів, мабуть, із півтори години. І тільки, коли вже все втихомирилося й затихло, і більше нікого з вулиці не приводили, отой начальник звелів привести до нього мене. Сказав мені сісти, а міліціонерові — вийти з кімнати. Почалася розмова сам-на-сам. Заговорив той начальник українською мовою, хоч перед тим зо всіма говорив російською, і мені ясно стало, чому він зволикав справу зі мною. Можливо, він хотів дочекатися, щоб зовсім уже спорожніло в „участку”, коли вже й вартових міліціонерів залишиться зовсім мало, щоб можна було інтимніше обладнати справу. Ото тоді він і покликав мене, лагідним тоном сказав, що візьме підписку з мене, щоб я виїхав із Києва, а я щоб ішов додому, виспався й уранці виїхав.. Я розписався на якомусь блянкові, подякував йому й пішов додому. Але більше, аніж певний я, що коли я виїшов від нього, він мусів пірвати оту підписку про виїзд із Києва, бо там, у міліції вже була моя підписка, що за 24 години мушу виїхати, а то було вже понад півроку тому, і він за законом мусів би відправити мене просто до в’язниці.

На другий день я знову поїхав до Смільниці. Поки дружина була хвора, я навідувався на Слобідку, але там не ночував більше, щоб

знову не пійматися, бо тоді, хто знає, чи не довелось б таки потрапити до в'язниці.

Зима 1940-41 року видалася лагідна, малосніжна й тепла. Я заготовляв матеріяли на коксову піч. А така робота в Советах не легка, — скрізь пляни, „наряди” на призначений комусь той чи той матеріял, а поза тим важко було щось вирвати з фабрик чи виробень. А мені треба було найперше заготовити чималу кількість вогнетривкої цегли й вогнетривкої глини. Довелось їздити до багатьох цегельень і потрохи з кожної збирати, бо „наряду” згори не було на таку велику кількість, яка мені була потрібна.

І ось одного разу, десь на початку вже 1941 року, не то в січні, не то в лютому, знову трапився мені такий нещасливий випадок. На той час Смільницька артіль спорядила собі з окремих зібраних частин вантажне авто — півторатонку, а за шофера на ній почав працювати такий собі хлопець Онуфрей. Був він хлопець славний, роботящий і чемний, але дуже загонистий, — любив дуже швидко їздити. Одного разу мені треба було їхати на гуту в селі Пісківцях, приблизно за сім кілометрів від Смільницької артілі. Поїхав я з Онуфреєм отією півторатонкою. Коли ми в'їхали в село, я попередив Онуфрея, щоб він стишив ходу авта, бо знав, що спереду була вулиця під простим кутом, а на розі високий паркан і здаля не видно, чи хтось їде назустріч. А він не досить стишив ходу. і коли ми під'їхали до самого ріжка вулиці, тільки тоді побачили, що просто нас назустріч їде ваговіз із дровами. Вулиця вузька, гальмувати було запізно. Зустрічний шофер, побачивши нас, скерував свою машину праворуч, щоб дати місце проїхати нашій машині. Коли б Онуфрей скерував свою

машину праворуч, то, можливо, і проїхав би, але він розгубився й скерував машину ліворуч, тобто саме туди, куди була окерована зустрічна машина, і обидві машини зрозгону стукнулися передками й утворили собою гострий кут. Я сидів у кабіні поруч Онуфрея, але коли авта стукнулися, то я й не стямився, як вилетів із кабіни й опинився на землі, у гострому куті, утвореному обидвома машинами. Тоді тільки я прийшов до пам'яті. А перед тим із зустрічної машини посипались на землю дрова й очевидно якоюсь гострою скалкою розпанахало мені кінець носа й пробило хрящову перетинку всередині. Мене зразу об'юшило кров'ю. Коли підскочили до мене люди, то довелося спершу трохи зрушити наше порожнє авто, бо воно притиснуло мені полу бекеші. Витягнувши з-під авт, відвели мене до ближчої хати, а незабаром приїхало якесь третє авто й відвезло мене на гуту, але вже не в тій справі, заради якої я їхав туди, а прєсто на медичний пункт, де могли б дати мені першу допомогу і перев'язати рану. Виявилося, що на тому пункті працювала зовсім молоденька й гарненька лікарка, і досить вправна в своїй роботі. Вона зашила розірване місце на носі, поклавши щось із три, чи чотири скоби, чимось помастила й добре перев'язала мені голову, залишивши тільки дірочки для очей. Болю я майже не відчував, думаю від страху перед перспективою зустрічі з міліцією, чи, власне, НКВД.

Вийшовши з медичного пункту, поки ще ця справа не набула широкого розголосу й не приїхала якась адміністрація, я, щоб уникнути зустрічі з нею із своїм „чистим" пашпортом, зразу пустився пішки назад до Смільниці, щоб звідтіля на двірець і поїхати до Києва.

Але тільки но я зайшов до артільної канцелярії, як через вікно побачив, що приїхала автом міліція. Їй там на місці сказали, що при тій аварії ранений інженер із Смільницької артілі, отож начальник районної міліції зразу й пригнався сюди. На щастя він моїх документів не спитався, а тільки з моїх слів списав, як воно так сталося, що стукнулися оті два авта, щоб запровадити й змонтувати судову справу проти шоферів, що допустилися тієї аварії.

Пізніше я відчув велику вдячність отій молоденькій лікарці, що „защила” мені носа. Вона зробила це так майстерно, що мало не через один тиждень усе добре зрослося й майже не залишилося сліду, що то був розірваний ніс. Коли та лікарка здіймала мені скоби з носа, а я дякував їй за артистично зроблену операцію, вона скромно пояснила добрий наслідок операції відсутністю будь-якої інфекції, та ще й тим, що в мене тіло не ятриває. Я навіть і прізвища її не знаю, але дай їй, Боже, доброго здоров'я, бо будши тоді багато молодшою за мене, треба думати, живе ще й тепер.

ВІДПОВІДЬ «СТАЛІНА»

Я особисто не дістав жадної відповіді на свою заяву до Сталіна. Вона прийшла з Москви до київських адміністративних органів десь тільки, мабуть, через півроку, під кінець зими, уже на початку 1941 року. Прийшло розпорядження „заявити” мене в Києві. Мене викликала НКВД дуже складним шляхом, через ту торфову артіль, де я був „заявлений”, хоч я ввесь час перебував на території міста Києва, а в тій артілі й не був ніколи. Мені в НКВД, чи, власне, у паспортному відділі, що містився тоді на Хрещатику, ч. 2, сказали про відпо-

відь із Москви на мою заяву, і не посилаючи до районної міліції, прибили мені в паспорті штамп „заявки” тільки на один місяць, і загадали через хатніх господарів (бож господар хати на Слобідці повинен був мене вписати до подвірної своєї книги) подати паспорт до районної міліції, щоб вона відповідно відзначила ту „заявку” й у себе. „Заявили” мене тільки на один місяць, бо, сказали, до тієї відповіді з Москви треба ще щось додатково з’ясувати. Добре й це; після річного напруження настало часткове відпруження й радість. Знову ота радість, що робить ССРСР „країною радощів”. Зробилося вільніше; я міг уже вільно ночувати вдома на Слобідці, а до Смільниці їздити поїздом, бо то забирало „тільки” півтори години в один кінець. Пізніше, коли потепліло, а весна 1941 року була дуже рання, я мав змогу влаштуватися в невеличкій кімнаті в одній із смільницьких хатів, де взимі не можна було жити, бо вона не мала груби й не ogrівалася. Тоді я вже ночував у Смільниці, бо почалося будівництво печі й мені безнастанно треба було бути при тому й пильнувати за роботою.

Отож, після цілорічного такого бурлякування, нарешті, зайшов відносний спокій і я відчув більше-менше, хоч і далеке до нормального, стерпне життя. Радів я, раділа родина, і раділи наші симпатичні господарі — селяни: Василь Лобко, його дружина, молода господиня — Галька, як її звичайно всі називали, двоє їхніх малих дітей — дівчаток, і стара господиня, вдова колишнього ганчара, мати молодой Гальки. Вони дуже співчували мені, бачивши мене в такому загоні.

Залишалася в мене ще одна болячка: необ-

мінаний військовий білет, але з тим годі було чимось зарадити. Термін обміну військових білетів минув більше, як півроку тому. Даремна річ була піти й показати свій старий білет та просити обміняти його на новий. За законом я мусів би сісти на три місяці в тюрму, або заплатити 500 карбованців штрафу. До тюрми охоти не було, а 500 карбованців — то були такі великі гроші, що годі було й думати десь їх дістати. Тим то я спустився на волю Божу й залишився із старим білетом. Що буде, то й буде. А як воно було пізніше з тим, про це мова буде далі.

Минув місяць, термін моєї „заявки” збіг і я знову пішов до того пашпортного управління на Хрещатику, ч. 2. Там почали зволікати справу, призначили мені кілька нових днів, коли я приходив до них, але, принаймні, не ставили вимоги виїхати з Києва. Вийшло так, що адміністративний орган, завдання якого пильнувати порядку щодо „прописки” пожильців міста, сам почав зрушувати той порядок, бо давав мені змогу якийсь час перебувати не заявленим. Кілька разів приходив я до того пашпортного управління, аж поки, нарешті, знову прибили мені штамп заявки, уже на три місяці. То була весна 1941 року в повному її розквіті.

МИКІЛЬСЬКА СЛОБІДКА

Не можу обійти мовчанкою, щоб не сказати бодай кілька слів і про саму Микільську Слобідку, яка прихистила мою родину, і частково мене, упродовж чотирьох років. То околиця міста Києва, віддалена, як я вже зазначав, на 9 кілометрів від центру міста. Міститься во-

на за другим мостом (перший міст через Дніпро) на лівобережжі, за річкою Русанівкою (другий міст). Перед революцією то була вже Полтавська губернія, і тільки з революцією вона з іще дальшою Дарницею увійшла до складу міста Києва, як Дарницький його район. Від Микільської Слобідки до Дарниці, приблизно, три кілометри.

Людність Микільської Слобідки становлять здебільшого селяни. Дармащо так недалеко від Києва, міська культура зовсім не торкнулася їх, і вони зберегли притаманні властивості українських селян щодо мови, звичаїв, побуту тощо. Не можна було почути, щоб хтось із них брався говорити по-російському. Зато затрималася на них і та темнота, в якій тримав українське село російський царат.

Іще наприкінці 20-их років большевики розголосили були по цілому світі, що вони зовсім ліквідували неписьменність серед своєї людности. То була безсоромна брехня, бо вже не кажучи, що за такий короткий термін, навіть при добре поставленій освітній справі, абсолютно неможливо було ліквідувати таку спадщину царату, а при большевицькій роботі й поготів. За яскравий і наочний приклад до того може правити Микільська Слобідка, і зокрема родина наших господарів — Лобків.

Коли я наймав ту кімнату на Слобідці 1937 року, то в хаті не було електрики. Лобки не то, що не хотіли, а боялися проводити електрику до хати, як не зовсім чисту силу, що може зруйнувати хату. Довелося довго умовляти їх і доводити безпечність, а разом із тим зручність і приємність електричного світла, аж поки вони згодилися зробити це. А сам Василь Лобко

якраз працював чорноробом на міській електровні, то це легко було здійснити.

Василь Лобко — то був зять старої господині, чоловік дочки, у приймах. А в неї була ще одна дочка, і крім того мала вона ще п'ятьох синів. Усі були одружені, мали свої родини, господарства, а працювали, як робітники по різних міських підприємствах. Жили вони недалеко одне від одного, і всі до одного були неписьменні. Видно було, що сини відчували незручність, коли траплялося десь замість підпису ставити хрестика. І скільки ми не радили їм записатися у Лікнеп (гуртки ліквідації неписьменности), але вони тільки безнадійно відмахувалися руками. Отаке становище було в самому Києві. То що вже було казати про віддалені від міста села. Правда, дітей своїх вони вже посилали до школи, але часто можна було почути: „Ну, що ж, хай учиться, як хоче, але тільки з тієї науки хліба не їстиме”. Деякі з них так навіть людей інтелігентних професій вважали за ледарів, що не хочуть посправжньому працювати. Особливо чомусь не любили вони лікарів, і називали їх „паразитами”. Якщо хтось із родини бувало захворіє, то все ж таки викликали лікаря з поліклініки, бо лікування було безкоштовне, але рецепт, що його виписував лікар, зразу ж клали за образ. А стара господиня якось скаржилася: „Паразити... у Параски вчора живіт болів, то лікар прописав якусь мікстуру, а сьогодні Петрові від висипки на тілі знову паразит прописав мікстуру. Ось і вір їм! Коли мій старий захворів, лікар сказав, що в нього тиф. І знов прописав мікстуру. А в нього ніякого тифу й не було”.

— А від чого ж він помер, — питаємо, яка по-вашому, у нього була хвороба?

— Ніякої хвороби в нього не було. Це тільки паразити лікарі вигадують. Просто — заболів і помер.

У молодій нашій господині було дві маленьких доньки. А одна з них зовсім маленька, років із три. І ось одного разу оте дитинча захворіло. Був у тої дівчинки, очевидно, грип, чи може просто застудилася, — боліло їй горло й голівка. Дружина побачила, що воно ходить босе, а було вже досить зимно, то зауважила старій бабці, щоб узула, бо від того й болить їй горло й голова, то стара на це відповіла:

— Ото сказали... — де ноги, а де голова!?

Коли в одного з синів захворіла дитина й невістка Параска викликала карету швидкої допомоги, то вся родина переполошилася, а стара до неї:

— Параско, ти дурна, хіба можна віддавати дитину на поталу тим паразитам? Вони тільки вчитимуться на твоїй дитині. Ти подивись, воно вже доходить. Поклади її під образи. Вже давно я радила тобі зробити так, як зробила Марійка Павлова (тобто сина Павла. — К. Т.).

— А як же ж вона зробила? — питаємо.

— А ось, як вона довго мучилась із тою дитиною! І не живе, і не вмирає. Скигнуть дні й ночі, і не знати, чого їй бракує. Але добрі люди порадили. Треба таку хвору дитину вимстити сметаною, покласти на порозі й покликати пса, щоб ту сметану вилизав. Якщо на живуще, то після того дитина зразу видужає, а як на вмируще, то скоріше помре й руки розв'яже...

— І що ж Марійчина дитина видужала?

— Ні, померла.

Але Параска таки зробила по-своєму й від-

дала дитину до лікарні. Там лікарі провозились біля неї цілу ніч, на ранок дитині стало ліпше, і через кілька днів її здорову випустили додому. Уся родина була здивована й сконфужена, бо не справились їхні завбачення.

Отаке робиться в двадцятому віці, у державі, де правили й правлять не державні мужі, а пройдисвіти, яким більше личило б пасти великий гурт свиней, аніж керувати державою.

Народна медицина багатюща. Недарма колись при Київському Університеті запровадили були катедру народної медицини. Бували, і напевно й тепер бувають, „костоправи”, як іноді колись називали різних знахарів, робили чудодійні діла, але разом із тим траплялися й трапляються отакі дикі явища, що їх ми спостерігали на Слобідці. Я пригадую ще в нашому селі Немиринцях якось захворіла дитина, а бабка порадила молодій матері — невістці намочити в сечу шматинку й покласти наніч дитині на тім'я. Звісно, до ранку дитина й померла, хоч, можливо, у неї нічого страшного й не було.

Крім отаких селян, зрештою дуже милих, але темних, на Микільській Слобідці було менше типових міщан, уже змосковщених, і трохи інтелігенції — лікарі й різні службовці, що спромоглися купити собі по шматочку землі з хатою, або й без неї, і самі пізніше збудували собі хатину.

Рослинність на Микільській Слобідці дуже благоденська, бо ґрунт піскуватий і не все на ньому росте, тим то й садків там майже нема. Садиби розмістилися по березі річки Русанівки, але ні пляжів, ні місць, зручних для купання, нема.

В І Й Н А

Будівництво коксової печі відбувалося в мене, хоч і з великими труднощами й клопотами, але більше-менше нормально, і за якийсь місяць я сподівався закінчити її й почати випробовувати місцеві торфи на їх коксівність, тобто, чи можна добути з торфу кокс.

У половині червня 1941 року я одержав повістку з'явитися 21 червня до м. Бородянки (подорозі до Смільницької артїлі) на суд, як свідок, у справі шофера Онуфрея, що ото допустився автової аварії в с. Пісківцях. Я думав, що та справа вже й присохла, бо то було кілька місяців тому, аж раптом виявилось, що вона жива. Я й поїхав туди, як зазначалося в повістці, на 10-ту годину ранку. Судових справ на той день було багато, тим то до нашої справи дійшла черга тільки аж на вечір. Судила жінка-суддя, жидівського походження. Я в своєму свідченні схарактеризував шофера Онуфрея, як доброго й сумлінного робітника, і що я не можу мати до нього жадних претензій; моє поранення було таке маленьке, що через кілька днів я став зовсім здоровий, і воно аж ніяк не відбилося на моїй працездатності, бо я й одного дня не пропустив на службі. А що він швидко їхав, то це виходило з його щирости в роботі, та й сама аварія — це тільки чистий випадок, що саме тоді нагодилася зустрічна машина, але те, що авта залишилися не зіпсовані, якраз доводить, що обидва шофери їхали дозволеною швидкістю й мали змогу вчасно загальмувати та не допустити до того, щоб зовсім попсувати авта. Таке свідчення, на мою думку, повинно було дати Онуфреєві цілковите виправдання. Тим то вирок судді був для ме-

не приголомшливий і наче обухом ударив мене по голові. За вироком Онуфреєві дано було 2½ роки в'язниці й 5 років позбавлення громадських прав після відбуття в'язниці. Вирок нечуваний, страшний. Видно, що на попередньому слідстві міліція в такому дусі спрепарувала справу, що вся провина за ту аварію впала на одного тільки Онуфрея.

Суд закінчився о 12-ій годині вночі. До двірця було далеко, а транспорту, крім власних ніг, не було жадного. Поки я дійшов до двірця, то всі вечірні поїзди на Київ уже походили й довелося чекати першого ранішнього, десь близько 5-ої години. Сидівши на двірці, я помітив якусь метушню, не таку вже виразну й тривалу, а так періодично, то якийсь невеличкий загін війська перейде, то невеличке скупчення міліції, то якісь адміністративні особи підозріло перешіптуються. І все то те якесь заклопотане й дуже серйозне. Але я не надавав тому значення; дочекавшись першого ранішнього поїзду, сів і поїхав до Києва.

Того дня ми сподівалися гостей, бо напередодні був день народження молодшого сина Ярослава, і святкування його перенесли на неділю, 22 червня. Приїхавши до Святошина, я вийшов із поїзду, щоб далі їхати до Києва трамваем. Сів і їду. Ішов трамвай, ішов, а то раптом став. Довгенько постояв і знову пішов. Не спавши ніч, я дрімав собі й не звертав на те уваги. Кілька разів ставав він і ніхто не знав, через що він стає. Так дійшов він до передмістя Шулявки й знову став. То була неділя, рано, то й пасажирів було дуже мало. Усі вийшли, і водій кудись сховався. Я вийшов на ганок трамвая й побачив у повітрі димки від розривів набоїв. Що воно таке, — питаю людей, що сто-

яли під будинками. То йде навчальна стрілянина, але можуть скалки злітати на землю й забити, як потраплять на людину, тим то радимо й вам сховатися. Але незабаром з'явився водій і трамвай рушив далі. Довго я їхав із Святошина, але нарешті доїхав додому на Слобідку, так і не знаючи, що воно робиться в повітрі. І вдома ні дружина, ні господарі нічого не знали. Я й дружина зразу пішли на базар щось купити й приготуватися до гостей, що мали бути в нас увечері. І тільки на базарі нам стало ясніше, що щось відбувається серйозне, бо міліція почала заганяти людей у підворотні. Але все ж таки ще не могли достеменно догнати, що воно таке. Не довго затримавшись на базарі, ми пішли додому. І тільки ми прийшли, як радіоприймач оголосив, що об одинадцятій годині промовлятиме Голова московського Совнаркому Молотов. То вже було зовсім ясно. І справді Молотов оголосив про початок війни з Німеччиною.

Від того дня все перевернулося догори ногами, чи, як кажуть на Поділлі, усе пішло комить головою. Зразу того ж дня увечері почалися затемнення й упродовж усього часу, аж поки німці не зайняли Києва, місто вечорами й ночами назовні не бачило світла. За найменшу світляну щілинку в недобре затуленому вікні належалася велика кара. Усі ділянки життя набули воєнного характеру, і все, можна сказати, розлізлося.

На другий день у понеділок я поїхав до Смільниці. Робітники ще працювали, але з усього було видно, що коксової печі не пощасть докінчити, хоч залишалося до того дуже й дуже небагато. Господарське життя міста з першого ж дня розладналося вкрай, — поїзди

перестали ходити за розкладом, робота на багатьох виробнях припинилася, бо їх німецькі літаки збомбардували в отій „навчальній стрілянині” вранці напередодні, коли я їхав із Святошина на Слобідку. Того дня припинилося й добування торфу в Артїлі. Голова артїлі Протасов того таки понедїлка попрощався з нами й покинув Смільницю, бо дістав призначення на посаду політрука до якоїсь військової частини. Ще кілька днів пробув я в Смільниці, але врешті майстер, що будував піч, заявив, що через брак робітників, призваних до війська, він примушений припинити працю й попросив грошей за пророблену роботу. Я виписав ордер і він устиг ще одержати гроші в Києві, бо й моя торфова установа припинила через кілька днів своє існування, — чимало співробітників мусїли зразу відїйти до війська, як запасні, а Начальник також пішов до війська, як політрук.

Переконавшись, що з будівництва коксової печі більше нічого не вийде, я поїхав до Києва, до своєї установи, дістати якісь розпорядження. Подорожі почув, що багато „викривають” шпїонів. І справді, дійшовши до якоїсь станції, поїзд став і я побачив таку картину: біля дверей до двірця стояла людина з протягнутою рукою, в якій тримала якогось папірця і з плачем благала взяти й прочитати той папірець, а проти неї за кілька кроків стояв червоноармієць із протягнуеною „на изготовку” рушницею й збирався стрїляти в неї. Чим та справа закінчилася, я не знаю, бо поїзд рушив далі на Київ.

Коли я через день останній раз побував у Смільниці й повернувся до Києва, то мало-мало не потрапив у біду, з якої навряд, чи міг

би я вийти живий, коли б інакше повернулася була справа. Треба зазначити, що обставини збіглися мені так нещасливо, що якраз на початку війни закінчилася „заявка” і я знову опинився на нелегальному становищі. А заходить в цій справі до паспортного відділу НКВД я тоді вже не наважувався, бо то напевно можна було стати на той шлях, яким пішло кілька знаних мені осіб, як ось мої однокашники — поет В. Свідзінський, якого большевики заарештували тоді й разом з іншими заарештованими вивезли з Києва, а десь по дорозі цілий цей етап загнали до якоїсь стодоли й усіх живцем спалили, Дмитро Судилковський та, нарешті, наша славетна Людмила Михайлівна Старицька-Чехівська. Я волів ліпше переховуватися, аніж самому лізти просто в зуби НКВД, що тоді тільки й мало того обов'язку, що виловлювати такий небезпечний елемент.

Отож, коли я повернувся останній раз із Смільниці, то зайшов до Дитячого видавництва, де працювала моя дружина. Тоді вже готування большевиків до відступу з Києва набрало виразних форм. У цілому місті в повітрі літав паперовий чорний попіл, а коло будинків державних установ палали ватри з їхніх архівів документів. Дружини у видавництві не було; мені сказали, що вона в „комісії”, пішла перевіряти, як готуються „щели”, тобто рівчаки в будинкових подвір'ях, які мали б захищати людей від бомбових скалок, і що вона десь має бути недалеко, на Тургенівській вулиці. Я пішов туди. Але тільки підійшов я приблизно до того місця, де мала б бути дружина, як раптом мене оточив натовп людей, і почали вигукувати: „вот это и есть тот шпион, который делал знаки, чтобы показать враже-

ским самолетах, куда бросать бомбы. Да, это он, в синей блузе". Але бачу виходять із підворотні люди й серед них моя дружина. Побачивши мене, оточеного озвірілими людьми й не знаючи, в чому справа, вона підійшла до мене й зрозуміла, що воно є. А з нею був і парторг — комуніст з її установи, який очолював оту комісію, що перевіряла „щели". Він мене не знав, але зі слів дружини сказав людям, що я ніякий шпiон, а чоловік їхньої співробітницi. Але озвірілого натовпу не так легко було укоськати. Натовп захопив у свою орбіту, разом зо мною, і всю комісію, та закомандував усім іти до району міліції. Командувала натовпом жінка-жидівка, керівниця того будинку, біля якого ото й оточив мене той натовп. Ситуація склалася така загрозлива, що й отой комуніст-парторг мусів скоритися. І нас повели до району міліції на Лук'янівку. Подорозі калейдоскопічно перебігали думки в голові. Ось чи не прийшов мені кінець, — незабаром перевірять за паспортом, що я нелегальний політичний „злочинець", і тоді можливий кінець без ніякого суду, отут просто на вулиці. А дружина тим часом думала, що її кар'єра скінчена, коли довідаються, хто її чоловік, бо до того часу ніхто в неї на службі не знав про мене нічого, крім того, що я інженер і працюю тут таки в Києві. Ото з такими сумними думками дійшли ми до району міліції. І тільки тут ми побачили на власні очі оту шпiономанію, що, як стихія, охопила людську большевицьку голоту.

Підійшли ми до дверей, а з дверей виходить такий самий натовп із такими самими „шпiонами", як ми, але вже їх справу перевірили в міліції й відпустили. Зайшли ми до начальника району, оточені натовпом, на чолі з

отою жидівкою-кербудом. А начальник району, знеможений і очманілий, безрадно розвів руками: „опять!”. Видно було, що до нього безперестанку водили отаких „шпіонів”. Перед ним став парторг з нашої групи й розповів йому, в чому справа. Начальник району перевірів тільки його документи й зразу відпустив нас. Але натовп із тією жінкою кербудом не задовольнився ухвалою начальника району міліції й не захотів відпустити нас, а повів назад до того будинку на Тургенівську вулицю, вигукуючи: „А разве можно доверять начальнику милиции, — теперь везде есть шпионы”.

Що то значить сила голоди, у такий воєнний час, коли в якійсь мірі зрушений адміністративний апарат і скерований на вужчі завдання. І комуніст-парторг не міг протистояти тій голоді, і разом із усіма пішов назад. Кербуд-жінка привела нас до свого помешкання. Тут в її руках запрацював телефон. Вона, сама комуністка, телефонувала до всіх партійних установ, щоб докладно довідатися про того парторга, хто він, і чи справді йому дано завдання перевіряти „щели”. Діставши скрізь підтвердження, що то таки справді комуніст і парторг, і мав він таке завдання, вона наче заспокоїлася, і хоч не зовсім охоче, відпустила нас, уже поверхово перевіривши решту затриманих. Я відмігся профспільчанським квитком. Отак несподівано щасливо закінчилася для мене ота епопея з нікому непотрібними „щелями”.

А, власне, уся справа загорілася ось від чого. За розпорядженням міської Ради, без попереднього про те повідомлення, розіслано було по місту робітників помастити вапном краї пішоходів, щоб легше було людям орі-

ентуватися під час затемнення вечорами. І ось люди бачили, як якась людина в синій „блузі” помастила вапном краї пішоходів на отій Тургенівській вулиці й пішла десь далі масити, а отій кербудові-жінці спало на думку, що то саме якийсь шпiон навмисно зробив таке для того, щоб ворожим літакам легше було орієнтуватися, куди кидати бомби! Виглядає анекдотично, але таких фактів тоді в Києві була безліч. Ото тоді й присікалися до мене, бо я справді таки був у такій робочій синій „блузі”.

Виплутавшись із тієї біди, я з дружиною зразу поїхав додому на Слобідку. Перед нами стала проблема, чи безпечно нам залишатися на Слобідці, відокремленій від міста аж двома мостами, які не сьогодні — завтра можуть бути зруйновані бомбами. Не довго міркувавши над тим, на другий день ми з молодшим сином, бо старший Зіновій виїхав був тимчасово з Києва, перейшли ночувати й жити до сестри дружини, що жила своєю родиною на Левашівській вулиці проти Лютеранської вулиці. А в тому невеликому будинку жили здебільшого службовці українського театру ім. Франка.

Того самого дня з'явився наказ про мобілізацію хлопців 16-18 років до Осовіяхему (протихемічна оборона), а старших віком забрано до війська. Оті мобілізовані хлопчачки мали локалізувати вогонь від запальних ворожих бомб. Син дістав призначення до Дарниці. Кілька разів ми їзрили туди відвідувати свого „вояка” й підготовувати його, бо там зле годували. Мені дуже не сподобалися обставини, в яких перебували оті мобілізовані хлопчачки, а перспективи їхньої осовіяхемівської роботи й поготів. І крім того, тож знову таки був отой небезпечний район за Дніпром. Тим

то, як тільки німці активніше почали підсуватися під Київ, я поїхав до Дарниці, і нічого нікому не кажучи, забрав звідтіля сина на Левашівську вулицю. А що я зробив його дезертиром, то тепер треба було добре його ховати й пильнувати, щоб не віддати в руки владі. Минуло було тоді вже два тижні від початку війни й червона армія швидким темпом відходила назад, у великій кількості здаючись у полон німцям. Накази про мобілізацію дальших років ішли один за одним і, нарешті, 10 липня 1941 року з'явився наказ, що й мого року народження люди мають ставати до війська. Моє становище щодо цього було дуже складне. Я мусів би з'явитися до військового начальника свого району на Слобідці, але не мавши обмінного військового білета й не будучи заявленим, я не міг туди показатися. Поклавшись на те, що тоді вже запанувало загальне розладнання життя й зчинилася загальна метушня, усе перемішанося, як писав колись Пушкін, „і кони і люди”, то до якого району було не з'явитись. Будуть раді, що, принаймні, ставляться до війська, я вирішив піти на мобілізацію до призовного пункту на Маріїно-Благовіщенській вулиці, тоді званій — Саксаганського вулиці.

Воювати я не мав найменшої охоти, але в мене склався такий плян, чи не пощастить мені, прикинувшись хворим, одержати від медичної комісії якийсь документ, що правив би мені за „вид на жительство”, тобто за сурогат пашпорта, і який хоч трохи легалізував би мене, бо свого тодішнього пашпорта, зважаючи на воєнний час, я не міг уже показувати. А треба сказати, що ще від початку двадцятих років, аж до 1934 року, час від часу були в мене гострі напади так званого радикуліту, симптоми

якого я дуже добре знав, через те міг легко підробляти й наслідувати їх та вводити у блуд лікарів. Отож, з'явившись на медичну комісію, я прикинувся хворим і мені дали „отсрочку” на три дні. Через три дні я з'явився на комісію з цілком, наче зовсім хворий. Обидва лікарі випробовували мене й, нарешті, скерували на дослідження до Невропатологічного Інституту, що містився на Великій-Підвальной вулиці. Там мене оглянула лікарка-українка Борзяк і дала мені для військової медичної комісії звільнення на один місяць, на що я й одержав у Комісії відповідний документ.

Я був надзвичайно щасливий, бо цей документ легалізував мене на довший час, а по-друге, я був певний, що не далі, як через місяць, то й большевиків не стане вже в Києві.

Тоді залишалося всю увагу звернути на те, щоб зберегти сина-дезертира. Вигідність житлової позиції в сестри дружини була в тому, що з кімнати були вікна й навіть двері в сад, через який можна було вийти на дві вулиці — Левашівську й Єлизаветинську. А стерегтися треба було тоді в Києві найперше „кербудів”, чи як їх більше називали „управдомів” (управителів будинків). То був допоміжний апарат для НКВД, і через те з початком війни НКВД багато управдомів змінило на інших, „вірніших слуг”. Ото тоді ми й умовилися між своїми, щоб кожний, прийшовши додому, певним, умовленим способом дзвонив на парадному. Інший дзвінок мав сигналізувати, що то хтось чужий і особам з непевною документацією, а то, власне, мені й синові, треба втікати через сад. Або бувало навпаки: коли бачили, що управдом. чи хтось інший, іде до нас через сад, то втікали через парадний хід.

Крім того, із сусідньої кімнати вже виїхав

був (евакуювався) віолончеліст з оркестри театру ім. Франка, з національності жид. Він замкнув свою кімнату, а ключа залишив сестрі дружини. А такі замкнені кімнати евакуйованих, тобто таких, що виявили свій советський патріотизм і виїхали на схід перед загрозою ворожої німецької окупації, вважалися за недоторкані, і до них навіть НКВД ставилося з „побожністю” й не наважувалося їх рухати. Досить було сказати, що господар такої замкненої кімнати ключа взяв із собою, і вона залишалася недоторканою. А ніхто не знав, що той сусіда-віолончеліст ключа від своєї кімнати залишив сестрі дружини, тим то легко було користати з неї, щоб ховати в ній нашого сина.

Проте, одного разу таки не встереглися. Трапалося те тоді, як мені минув один місяць звільнення, приписаного від медичної військової комісії. Треба було знову йти на комісію, але якось вийшло так, що останнього дня я не пішов, а чому, не пам'ятаю, а на другий день, коли я мав іти на ту комісію, дуже рано якимсь чином, непомітно зайшла до нашої кімнати жінка-кербуд того будинку, де ото ми жили тоді. Поглянула вона на мої й молодшого сина документи й мовчки вийшла, але зразу ж, через якусь хвилину-дві, повернулася назад до нас уже з міліціонером. Вона сказала йому, що ми, на її думку, дезертири. Тоді міліціонер сам поглянув на наші документи й закомандував нам іти з ним. Повів нас і привів до будинку на розі Хрещатика й Думської площі, де тоді містилася професійна учительська спілка й якийсь поліграфічний відділ. Там уже було назбирано чимало такого народу, як ми. Відібравши наші документи, через якийсь час усіх вишикували в ряди, по чотири в кожному ряді, і повели Олександрівською вулицею

догори на Печерськ. Вийшло так, що я опинився на правому фланзі, а поруч мене йшов головний із тих конвойних поводитирів, що вели нас. Подорозі я розмовився з тим „начальником”. Виявилось, що то був українець, бо говорив вільно й доброю українською мовою. Він мені сзакав, що ведуть нас до військового начальника на Печерську, на Московській вулиці, за Арсеналом. Я заздалегідь попросив його, чи не міг би він зробити так, щоб нас там довго не тримали, а десь у числі перших переслухали. Він мені на це нічого не відповів, але коли ми прийшли туди, то найперше зразу повернув мені забрані від нас документи — моє посвідчення медичної військової комісії з вулиці Саксаганського, а сина Ярослава паспорт. Який я ніби битий був у тім’я, а не здогадався, що, власне, маючи на руках документи, можна було зразу втікати, — на те можливо й розраховував той українець-провідник. Але коли він побачив, що ми не втікаємо, викликав нас до кімнати військового начальника. І тільки тут я побачив те безладдя, яке опанувало большевицький державний апарат. Товклося тут багато різного народу й здавалося, що немає тут найменшого порядку. Можна було й звідси вийти не підходячи до військового начальника, але я все ж таки не певний був, чи не пильнує той, що привів нас сюди. І я підійшов до стола військового начальника та показав йому своє посвідчення. Він поглянув і запитав, чому я вчора не з’явився на медичну комісію. Я виправдався тим, що була велика черга, і мені призначено сьогодні з’явитися. Повернувши мені посвідчення, він, проте, чомусь сказав секретареві виписати мені медичний лист до 1-ої поліклініки на медичний огляд. Тим часом я шепнув синові, що стояв за

мною, не підходити. Це можна було зробити, бо в кімнаті був такий гамір, що треба було добре голосно говорити, щоб хтось тебе почув. Коли секретар виписав мені папір на медичний огляд, я взяв його, а синові кивнув іти за мною. І ми вийшли на коридор. Пішли ми не на парадний вихід, а той, що вів на подвір'я. Там я обережно виглянув і побачив, що коло воріт своіть той чоловічина, що привів нас сюди. І я не наважився виходити. Ми трохи зачекали, і коли вже біля воріт нікого не було, вийшли на вулицю й дали втікача.

Коли б син був підійшов до військового начальника, то його напевне він затримав би, як безперечного дезертира, тим то я дуже був радий, що так щасливо закінчилося все це.

До 1-ої поліклініки я зайшов, там мене оглянули, щось написали, але то дарма, — папір той я сховав і пішов до своєї попередньої медичної комісії на Саксаганську вулицю. І ось тут якраз несподівано стряслася на мою голову халепа з отим моїм необмінним старим військовим білетом. Тільки я підійшов до стола комісії, а лікар мене й запитав: „а що це у вас за військовий білет, — найперше, у вас повинен бути інший, новий білет, а по-друге, ви повинні з'явитися до військового начальника в Дарниці". Отаке сказавши, далі не захотів більше й розмовляти зо мною, а викликав дальшого, чергового призовника. Що було робити? Їхати було до Дарниці, за Дніпро, то однаково, що йти зразу до НКВД і датися йому в руки. Не довго думавши я наосліп пішов до військового начальника того району, що й медична комісія. Якось видно добре я пояснив йому, чому в мене старий військовий білет і чому не можу їхати до Дарниці, зазначивши, що тепер живу в цьому районі й через

те стаю саме тут до війська, бо він викликав свого ад'ютанта й загадав йому, — до речі чистою українською мовою, — піти зо мною до медичної комісії й сказати їй, що раз вона почала мене приймати понад місяць тому, то щоб і кінчила вже зо мною справу тут.

Проте, може мені тільки так здалося, що той військовий начальник звирився на мое добре пояснення. Чи не була це знову Божа рука, що не раз визволяла мене з біди й післала саме до того військового начальника, який, можливо, побачив, що то щось негаразд у мене, але, як сумлінний українець, вирішив не робити мені прикрости.

На наказ військового начальника медична комісія почала мене оглядати. А що я й далі виглядав, як хворий на той самий радикуліт, то мене знову скерували до Невропатологічного Інституту. Цього разу я довго сидів у приймальні того Інституту, а мене не викликали. Проходячи повз мене, лікарка Борзяк сказала, що вона підчікує консультанта, що має прийти мене оглядати, а через те треба мені його дочекатися. Таке повідомлення не дуже мене порадувало. Я затурбувався, будши не певним, чи пощастить мені довести як слід до кінця розпочату симуляцію з радикулітом. І тільки під кінець дня, нарешті, мене покликали. Консультант-лікар, з національності жид, середніх років, почав мене оглядати. Чого він зо мною тільки не робив, — казав сидати, лягати на канапу, потім на підлогу, бігати по кімнаті, підскакувати та виконувати різні гімнастичні вправи. На все це я із шкіри ліз, щоб у кожному разі відповідно зареагувати, як належитья таки справді хворому на радикуліт при його гострому нападі. Я з напруженням пильнувавсь, щоб не схибити й не викрити сво-

її симуляції. Для мене то була справа життя чи смерті. Якби тоді оті лікарі не визнали були в мене отого гострого нападу радикуліту, то мені довелося б на другий день, а може навіть і того самого дня, із партією інших мобілізованих, пішки вирушити з Києва, як на моїх очах вирушив того дня отой мій товариш правник Любичанківський. І напевно загинув би, бо то вже було тоді, як німці зайшли були на лівобережжя.

Коли отой асистент-лікар закінчив випробувати мене, лікарка Борзяк зауважила: „какой острый случай.“ — „Да, если это верно“ — відказав асистент. „Помилуйте, да разве можно так притворяться?“. На ці слова лікарки Борзяк я ще додатково скривився, як середя на п'ятницю, показавши тим, як ніби роздразнили мені мій радикуліт усі ті вихилася, що їх довелося виконувати на вимогу асистента-лікаря.

Ефект вийшов надзвичайний; обидвое оті лікарі написали мені звільнення на три місяці, на що я й одержав відповідний документ від військової медичної комісії. Як я почувався тоді, то вже того словами не списати. Я опинився на сьомому небі. Найперше — цілком легалізувався, бо той військовий документ правив тоді за все, як найголовніший, а крім того, я вже був зовсім певний, що того часу цілком вистачить до приходу німців. А було це десь у другій половині серпня. Залишалось всю увагу звернути на сина й зберегти його, але то вже не так важко було зробити, мавши такий захист, як ота кімната віолончеліста.

Я благав Бога, щоб Він удостоїв мене тільки побачити хоч одного німця, який визначив би оту дірку, через яку можна було б

вирватися з того пекла, де я зазнав стільки лиха.

Большевицька влада переживала агонію. Власне, тоді вже й влади ніякої не було, крім НКВД і війська. Та й того вже не так багато було. Відчувалася метушня й рвучкість у діях тієї влади. Проте, робота в місті кипіла. Мало не всі вітрини крамниць на Хрещатику зашалоували дошками. Для замилювання очей ходили поголоски, що то робиться для того, щоб не побилося скло від обстрілу й бомбардування. А тим часом там усередині провадилася якась таємна робота, що дала себе знати вже коли були німці в Києві. Усі вулиці, не тільки в центрі, а й по цілому місті були поперерізувані стінками із мішків, набитих піском, і колючим дротом, намотаним і набитим на дерев'яних козлах. І на це говорилося, що то робиться для вуличних боїв, бо Сталін наказав у жадно-му разі Києва не здавати німцям.

Якось на вулиці зустрів був я Людмилу Михайлівну Старицьку-Черняхівську. Коли вона сказала, що досі живе в своєму старому помешканні, то я їй порадив покинути його й перейти на той тривожний час до знайомих і там ночувати. Але вона якось так була певна, що небезпеки вже не може бути, що їй важко було умовити. І це фатально відбилось на її долі. Уже десь у місяці вересні, за кілька днів перед тим, як большевики мали здати Київ німцям, НКВД наскочило на помешкання Людмили Миколаївни й забрали її разом із її сестрою Оксаною Михайліхною Стешенковою, і вони обидвоє зникли зі світу назавжди. Сусіди казали, що чули тоді постріли на вулиці, але чи то тоді зразу на вулиці їх постріляли та кудись вивезли, чи десь інде діли, того не знаю, чи хтось зможе про це колись довідатись. Тоді, в

останній агонії, НКВД чимало хапало людей, на кого могло натрапити, як ось на тих моїх земляків-товаришів, що за них я вже згадував — Свідзінського й Судилковського.

На початку вересня вже виразно можна було бачити, що Київ не встоїть і незабаром німці його візьмуть. Почалося часткове бомбардування й обстрілювання з гармат. Пішла поголоска, що німці хочуть узяти Київ цілим, а через те утримуються від посиленого бомбардування й обстрілу. Життя в Києві завмерло, і так наче людей помітно стало менше, вулиці знелюдніли. Але то тільки так назовні виглядало, — люди поховалися по хатах і мало їх показувалося на вулицях. Це виявилось аж тоді, як німці зайняли Київ і коли раптом увесь той народ вивалив на вулиці, та так, що в деяких місцях важко було вільно перейти. Дивом можна було дивуватися, звідки взявся той люд, і то різного віку, і дуже багато молодих хлопців і юнаків, що безперечно підлягали мобілізації й мали б бути у війську, але воліли бути дезертирами, і переховувалися. Отаку атестацію мала комуністична влада у своєї людности — нікому не хотілося воювати за неї.

У середині вересня почали розпродувати запаси продуктів зі складів: цукор, борошно, крупи й інше. Дещо дістали й ми, але на це не були такі спритні, то й небагато перепало нам.

Н І М Ц І

На самому початку другої половини вересня 1941 року вже виразно позначилося, що німці рішучо взялися оволодіти Києвом; частіше артилерія почала обстрілювати деякі пункти міста, а бомбовози кидали бомби на мости

через Дніпро. Та щось їм не щастило добре ціляти, — у жадний міст вони не вцілили, а бомби здебільшого падали в ріку біля мостів. А може вони й навмисно так робили, — тільки відстрашували большевиків від мостів, а щоб самі мости взяти також цілими, але, зрештою, самі большевики відходячи висадили в повітря обидва мости, та ще й так, що на ланцюговому мості разом із мостом висадили в повітря якусь кількість свого війська, що не встигло ще перейти.

Одна велика німецька бомба впала на виселок, що міститься на дніпровому схилі за Маріїнським парком, за царським палацом. Кілька осіб загинуло від неї, а сторожа при крамниці то ще й до того так дмухнуло тиском повітря, що він опинився неживий на гіляці високого дерева, зачепившись там одежею. Того літака примушено спуститися на землю. Виявилось, що за пілота на ньому була жінка-німкеня. Що з нею зробили большевики, не знаю. Під час тих бомбардовань ми сиділи в камінному підвалі в сусідньому будинку, і там навіть дві чи три ночі ночували.

І ось 19 вересня 1941 року з самого раня, замість одного якогось німця, через віконце того підвалу, де ми ночували, я побачив зразу трьох німців, та ще й офіцерів, що йшли Левашівською вулицею повз наш будинок. Я вийшов з підвалу на вулицю й дихнув на повні груди. Мрія здійснилася. Як воно буде з німцями, я про це тоді не думав. Мені важливо було, що зникла влада сатани й я став людиною. Я собі тоді подумав, який фатальний трагізм, коли громадянин бажає своїй державі поразки у війні. Так особливо було за другої світової війни, коли мало не весь нарід ССРСР бажав поразки своїй державі, щоб позбутися нелю-

К. Т. Туркало
Кам'янець-Подільська
Семінарія, 1911 р.

К. Т. Туркало
Студент Київського Полі-
технічного Інституту ім.
Александра II, 1912 р.

К. Т. Туркало
Член 3-го Всеукр. Військ.
З'їзду, а потім член
Центральної Ради, 1917 р.

К. Т. Туркало
після Чека 1921 р.

бої злочинної влади, яка запровадила новітнє кріпацтво тіла, душі й розуму.

Д І Н А

На десятий день свого перебування в Києві німці видали наказ, щоб усі жида, що живуть у місті та його околицях, з'явились 29 вересня на територію жидівського кладовища на Лук'янівці з теплим одягом і харчами на кілька днів. А в Києві була в нас одна близько знайома жінка, молодий син якої був жонатий із жидівською дівчиною Діною, і вони мали двоє маленьких дітей — дівчинку Ліду й хлопчика — Вову. Жили вони на Бульварно-Кудрявській вулиці (тепер вул. Воровського).

Уся велика Дініна родина — батьки, брати й сестри з дітьми — мусіли за наказом іти на жидівське кладовище. Хоч Діна з вигляду не мала характеристичних жидівських рис, і могла б залишитись, бо й одружена була з християнином, але пішла провести своїх родичів, бо всі були певні, що їх кудись мають вивезти з Києва, тим більше, що було наказано мати зимовий одяг і харчі.

Але коли величезна сила жидів зібралась на призначеному місці, їм зразу стало ясно, що нікуди їх вивозити не збираються. Усім було наказано всі речі скласти на одне місце, а самим роздягнутися до близьки, і всю одягу скласти також на одне місце. Годі було вже тут доводити, що ти не жидівського походження, а тільки прийшов провести чи допомогти знайомому або сусідові нести речі, — усіх загортали озброєні німецькі салдати й нікого назад не випускали. Тим то багато загинуло тоді від німецьких куль також і українських дівчат і молодичь, що працювали в жи-

дів хатніми робітницями й допомагали того трагічного дня нести їх речі.

Діну також уже з кладовища не випустили. Вона пізніше оповіла всі подробиці того страшного дня.

Кладовище було огорожене високим муром. Одна стіна того муру межує з досить глибоким яром, що зветься Бабин Яр. У тій стіні була фіртка. Отож усі жида, роздягнувшись до близьни й скинувши взуття, мусіли йти стежкою в напрямку до фіртки. А десь за фірткою стояв кулемет. Як тільки люди виходили за фіртку, вони потрапляли під обстріл і падали в яр. Діна бачила, як уся її родина попадала в яр, скошена кулями. На щастя кулі якось обминули Діну, і вона впала в яр не пошкодженою. Під нею ворушились і стогнали ще живі, скривавлені люди, а зверху все далі падали дальші жертви, упереміш поранені й мертві. Час від часу вздовж яру ходили салдати й пристрілювали тих, хто подавав ознаки життя.

Діні якось пощастило причаїтись серед тисячі трупів і залишитись живою. Коли зовсім стемніло й стрілянина вщухла, Діна обережно, помаленьку почала плазувати вздовж яру, у напрямку Куренівки. Гора скривавлених трупів дедалі меншала й, нарешті, вона вилізла з яру. Але куди можна було показатися в такому вигляді? — гола, уся обмашена ще не зовсім засохлою кров'ю та брудом. Недалеко вона побачила якусь хатинку. Довго не наважувалась вона постукати, бо боялась, що її негайно видадуть німцям. Але іншого виходу не було й вона постукала. Перелякані господарі (родина якогось робітника) впустили її до хати, обігріли, дали теплої води помитися, знайшли якусь стару одягу, якою вони могли поділитись із нею. Залишити її в себе вони не на-

важились, бо це загрожувало їм розстрілом, якби німці виявили, що вони прийняли до себе жидівку.

Цілу ніч Діна блукала по далеких околицях міста, по ярах і затишних місцях, де можна було не боятись зустріти людську істоту серед ночі. Уранці вона вирішила йти до міста, де сподівалась не звернути на себе уваги серед натовпу на вулицях. І тоді почалось для неї небезпечне й страшне існування. До рідни вона боялась з'являться, бо сусіди могли її пізнати й доказати німцям, — тоді могли б загинути і чоловік, і свекруха, і діти. Цілими днями вона голодна блукала по вулицях і базарах, а вночі шукала якогось куточка, де можна було б переспати й перебути поліційні години. Здебільшого то були або підвали чи горища, якщо їй трапилось знайти їх незамкненими, або помийні ями, де можна було до того ж іноді знайти картопляні лушпайки, або якісь інші недоїдки, щоб затамувати голод.

Одного разу одна наша спільна знайома побачила Діну десь серед натовпу на базарі й переказала нам. Ми попросили ту знайому, що вразі вона вдруге побачить Діну, то щоб переказала їй, щоб прийшла до нас. І ось одного разу, коли вже стемніло було, почувши легенький стук у двері, дружина відчинила й побачила Діну. — брудну, схудлу, обірвану. Вона боязко озиралась і несміливо дивилась на неї. Дружина запросила її зайти й відразу покликала свою сестру, що жила в сусідньому мешканні. Ото тоді вони вдвох і заходилися коло Діни: нагріли води для ванни, скинули з неї все її лахміття й зразу спалили в прубці. Діна викупалась, вимила голову з її пишним довгим волоссям. Тоді її нагодували й поклали спати. Це була її перша ніч у теплій чистій

постелі за довший час поневір'яння. На ранок дружина й її сестра побігли на базар, щоб продати щось із речей і мати чим допомогти Діні, бо запасних грошей не було. Передягнули її в усе чисте й тепле, дали їй пару змін білизни й трохи харчів, а також трохи грошей, що їх змогли ми зібрати, і вирядили її з дому. На ті гроші вона змогла купити собі квиток на залізницю й виїхати кудись до іншого міста, де її ніхто не знав. Вона знала німецьку мову, і через це їй пощастило навіть улаштуватися в якійсь німецькій установі за перекладачку.

Тим часом її свекруха померла, чоловік пропав десь безвісти, а дітей сусіди віддали до дитячого притулку.

Більше ми про Діну нічого не чули й не знали, аж поки вже з Америки не зав'язалося листування із тою самою сестрою дружини, яка й досі живе в Києві. Яюсь в одному із своїх листів сестра дружини писала, що до неї заходить Діна. Вона щасливо пережила війну, пізніше знайшла в дитячому притулку обидвох своїх ідтей і тепер живе з ними. Довідавшись, що сестра дружини листується з нами, вона просила її передати нам привіт і якнайсердечнішу подяку за те, що допомогли їй урятуватися в такий критичний момент в її житті.

НІМЕЦЬКА КУЛЯ НАВАЖИЛАСЯ НА МОГО СИНА

Німці на першій порі показали себе лагідними й виявили навіть симпатію до українців. Оголосили, що українці можуть одержати радіоапарати зі складів (?!), дозволили самоврядування й українську газету. А росіянам усе це було заборонене. Але тієї лагідності в німців вистачило ненадовго. Дедалі, у наслідок най-

меншої підозри ніби в протинімецькій дії, без найменших розмов, чи будьякого слідства, просто мовчки таких запідозрених людей почали стріляти на місці, або вішати тут таки на вулицях. А 29 вересня їхній геноцид дійшов свого вершка розстрілом тисяч жидів, а серед них і десятків українців у Бабиному яру.

На початку жовтня, а саме, чи не 2 жовтня, у наслідок отої таємної большевицької роботи в останні дні їхнього панування в Києві, за вітринами, зашальованими дошками, стався перший вибух у будинку на лівому ріжку Хрещатика й Прорізної вулиці. Тоді вже був у тому будинку чи не клуб для німецьких офіцерів, і через те загинуло в ньому кілька генералів, офіцерів і чимало звичайних жовнірів, що обслуговували той клуб. На другий день стався знову вибух на другому ріжку тих самих вулиць. Зчинилася велика пожежа, бо там раніше була велика крамниця, а на той час у ній виявилася сила силенна гумових протигазових апаратів, як доброго пального матеріялу. Пожежа перекидалася на сусідні будинки. І далі ставалися вибухи за вибухами, і врешті цілий Хрещатик був охоплений вогнем. І ось того дня, як почалися ті вибухи, сталася така подія. Мій син Ярослав, отой, що його ми так оберігали від большевицьких рук, вирішив зранку піти із своїм товаришем на Слобідку подивитися, що там робиться в нашій кімнаті, а його товариш на свою хату. Ото вони собі вдвох, вертаючись із Слобідки, ішли Олександрівською вулицею, як стався вибух на Хрещатику. Тоді убачивши в тому саботаж, німці почали не перебираючи заарештовувати чоловіків, що були на вулицях на кілька кварталів від місця вибуху. Побачили вони отих двох молодих хлопців, мого сина з його товаришем, забрали й їх та

повели до арсеналу. А там назбраних чимало людей вишикували в ряди й повели спочатку на В.-Володимирську вулицю до Гестапо, що вже розмістилося було в будинку колишньої Земської Урави, де за большевиків було НК-ВД. У Гестапо їх протримали досить довгий час, а тоді через Вознесенський спуск повели на Поділ, а далі — Кирилівською вулицею в напрямку Куренівки. Як з'ясувалося пізніше, їх вели на розстріл у лісі за Куренівкою, бо кого довели туди, то й порозстрілювали.

Товаришеві сина пощастило висмикнутися з того своєрідного етапу ще десь на Подолі, а син дійшов був уже мало не до Кирилівської лікарні. Але він зміркував, що то не переливки, що як піде далі, то загине, тим то почав поволі, потрошки віддалятися від решти людей і підсуватися до пішоходу. Коли він більше-менше впевнився, що вже не помічений опинився на пішомуді, то, дійшовши до першої перехресної вулиці, звернув за ріжок. Довелось йому тремтіти й пережити важке напруження в очікуванні, чи не дожене його німецька куля котрогось конвойного жовніра. Внутрішньо ізшулившись, ішов він помаленьку, щоб не виказати себе, як утікача. І тільки, коли дійшов до першого ріжка, нерви його не витримали, він рвучко завернув за нього й уже бігцем вийшов знову на ту вулицю, де раніше йшов в етапі, але вже позаду його. Уже добре смерклося й зайшла поліційна година, — ходити на вулиці не можна було, а додому треба було бігти понад п'ять кілометрів. Він спинився біля якоїсь хати й у розпачі міркував, що йому робити. І ось раптом відчинилася фіртка й виглянула якась жінка. Побачивши хлопця, вона запитала його, чого він тут стоїть. Син і оповів їй, що не знає, що роби-

ти, бо додому далеко, а ходити по вулицях уже не можна. Тоді вона запропонувала йому зайти до неї й переночувати. Він, звісно, радо прийняв ту пропозицію.

Тим часом, коли надвечір він не повернувся із Слобідки, ми всі дуже затурбувалися. Якщо можна було ще ходити, я зайшов до батьків того синового товариша, але й товариша ще не було вдома. У великому неспокої я перебував ніч, а як тільки розвиднілося, обійшов усіх знайомих, чи не зайшов він до когонебудь із них ночувати. Ніде не було. Самий розпач охопив мене, — думав, що пропав син. Коли справді була небезпека, зберегли, а тепер, коли прийшла ніби воля, і втратили його. Але десь близько восьмої години ранку з'явився він, як із хреста знятий, — білий на обличчю, наче крейдою вимазаний. На серці відлягло. Заспокоївшись і спочивши, він і розповів нам усю ту пригоду, як воно сталося й як скінчилося.

Коли по приході німців у нас знову встановився контакт із Слобідкою, ми довідались, що наш господар Василь Лобко мав через нас велику неприємність від НКВД. Воно вимагало від Лобка сказати, де я й мій старший син. Коли той відповів, що ми перебралися кудись до міста, але куди саме, не знає, то НКВД закинуло Лобкові, що він нас переховує. Кілька разів агенти приходили до Лобка, вимагаючи сказати, де ми, і нарешті загрожували розстрілом. І тільки захист усіх сусідів і їхнє ствердження, що ми вибралися до родичів зразу, як тільки почалася війна, врятувало його.

І справді, як добре, що наші господарі на Слобідці таки не знали адреси дружининою сестри, а то хто знає, чи під натиском не сказали б її. А тоді можна собі уявити, що було б із нами.

ПРОЩАЙ, УКРАЇНО!

Коли я вперше, 19 вересня 1941 року, побачив у Києві німців, я тоді не думав, як то воно буде з німцями, — мені важливо було те, що я позбувся тієї влади, від якої зазнав так багато лиха. Але пізніше довелося задуматися, і то поважно задуматися. У багатьох ставало навіть загально питання, що ліпше — німці чи большевики? А відповідь на це запитання хіба могла б бути, як у тій анекдоті: „і той сволоч, і той сволоч”. Для вдумливої людини було ясно, що з такою внутрішньою й зовнішньою політикою німці виграти війни не можуть. А коли пізніше німецька армія скрахувала під Сталінградом (колишній Царицин), то тоді іншого кінця війни й не можна було сподіватися; справа була тільки в часі, коли для них настане катастрофа. Я особисто тоді вже говорив серед знайомих: якщо німці докотяться до Києва й здадуть його, то це буде рівнозначне тому, що вони здадуть Берлін. Так воно зрештою й вийшло.

Життя за німців було важке. Вони самі зовсім не дбали за людність міста, і не давали того робити самоврядуванню. Постачання не було ніякого й люди почали голодувати. Почалися на цьому ґрунті самогубства, людоїдство, і люди вмирали з голоду.

У жовтні 1941 року вже вся Україна й Кубань були окуповані. А далі почалася дуже люта зима. Німці так-сяк ту зиму перетерпіли, але з весною 1942 року первісна їхня енергія воєнного походу помітно вичерпалася й уже показалися симптоми того, що вони не можуть виграти війни. А після того, як під Сталінградом червона армія взяла в кільце 6-ту німецьку армію, німці остаточно втратили ініціативу й

почали, спочатку поволі, а дедалі, то швидше відступати, і до осені 1943 року відкотилися до Києва.

Я на початках німецької окупації очолював Технічний відділ у Міській Управі, а від осені 1942 року був спочатку головою Управи Куренівського району м. Києва, а після реорганізації районів міста на „північ-південь-захід-схід” вважався за Уповноваженого на Куренівці від Подільського (на Подолі) району, що правив за „північ”.

Справи на німецько-большевицькому фронті виглядали так, що вже в середині вересня 1943 року виникла потреба ладнатися кудись у дорогу на захід. Довший час ішли розмови, які напевно виходили від німецької пропаганди, що відступати будуть тільки до Дніпра; на Дніпрі створиться твердий фронт, від якого знову почнеться наступ. А відомості з місцевої людської інформації надходили такі, що вище й нижче від Києва большевики вже перейшли Дніпро, і через якийсь час треба сподіватися, що в Києві створиться мішок. Так, власне, через півтора місяця, на початку листопада, й сталося, бо останніх кілька чільних службовців Міської Управи, що виїхали були автом на захід, десь у районі Поста Волинського вже перестріли їх большевики й завернули назад. Були розмови пізніше, що їх повішали на Софіївській площі, але чи то так, не знаю.

А тоді, ще в вересні, тільки були відомості, що большевики вже підходять до Дніпра також і в районі Києва, і німці, відступаючи, усе пускають із вогнем.

Останій раз я був у Куренівській Управі 18 вересня. Вертаючись назад додому через Лук'янівку, сам я побачив у вогні лівий беріг Дніпра, — горіла Слобідка й мабуть Дарниця.

Довідавшись, що в поїзді, призначеному для фольксдойчів, три вагони призначено для службовців Міської Управи, я з родиною, узявши з собою тільки те, що могли нести в руках, 19 вересня сіли в вагон. Поїзд рушив із Києва тільки через два дні в напрямку на Коростень у невідому путь, і я назавжди покинув Україну, яку любив і боровся за неї, і за яку довелося стільки перетерпіти.

З М І С Т

Переднє слово	5
Перші роки під більшовиками	7
Перший арешт	12
Туфта	16
НЕП і українізація	22
Чвари в партії і наслідки українізації	24
Зміна політики	27
Другий арешт	29
С В У	34
Ще про чвари в партії	36
Скасування НЕПу	37
Харківська в'язниця	38
Суд	41
Знову на волі	43
Третій арешт	45
Перший стілець	54
Войовничий допит	62
Наглядачі	63
Дентистичний допит	65
Сон	66
Другий „полярний” стілець і фальшивий розстріл	68
Третій, „екваторіяльний” стілець	75
„Етапна камера”	77
Четвертий стілець, знову „полярний”	79
Камера карнії злочинців, так званих „блатаків” чи блатняків	84
Загальна камера СК	91
„Очна ставка”	93
Останні дні в тюрмі	96

Переїзд до Харкова	108
Донбас а) Ханжонкове	119
б) Єнакієво	123
в) „Самостраховка”	128
г) Макіївка	131
Знову Київ	138
„Іваново-Вознесенская область”	144
Назад в Україну	149
Нелегальне становище	156
Відповідь «Сталіна»	168
Микільська Слобідка	170
Війна	175
Німці	191
Діна	193
Німецька кула наважилася на мого сина	196
Прощай, Україно!	200

\$ 2.50